

MUZEUM STUTTHOF W SZTUTOWIE

Stutthof

ZESZYTY MUZEUM

4

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW · GDAŃSK · ŁÓDŹ
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO
1981

Bogdan Chrzanowski

EKSTERMINACJA LUDNOŚCI POLSKIEJ I ŻYDOWSKIEJ
NA TERENACH PÓŁNOCNEGO MAZOWSZA
I BIAŁOSTOCZYZNY
W ŚWIELE AKT DELEGATURY RZĄDU RP NA KRAJ

Celem artykułu jest próba przedstawienia niektórych aspektów eksterminacji bezpośredniej ludności polskiej i żydowskiej na terenach północnego Mazowsza i Białostoczczyzny, które znalazły odbicie w dokumentach Delegatury Rządu RP na Kraj (DR). Pojęcie „eksterminacja bezpośrednia” dotyczy działalności okupanta, mającej na celu unicestwienie ludności polskiej i żydowskiej. W miarę możliwości dokonano konfrontacji części materiału faktograficznego z niektórymi publikacjami krajowymi. Duże trudności występowały przy ustalaniu zakresu terytorialnego, gdyż interesujące nas tereny były wyłączane w różnych okresach do poszczególnych regencji prowincji wschodniopruskiej. Rozważania dotyczyć więc będą ziem wcielonych do regencji ciechanowskiej (Regierungsbezirk Zichenau), regencji Gumbinnen (Suwalszczyzna), częściowo olsztyńskiej (część powiatu działdowskiego) oraz będącej pod zarządem Kocha od 1941 r. Białostoczczyzny (Bezirk Białystok). Ze względu na ograniczone ramy artykułu skupiono uwagę na ważniejszych dokumentach Departamentu Informacji i Prasy Sekcji Zachodniej i Wschodniej oraz Departamentu Spraw Wewnętrznych. Materiały DR złożone w Centralnym Archiwum przy KC PZPR w Warszawie są w znacznym stopniu zdekompletowane. W publikacji niniejszej przedstawione zostaną informacje z następujących dokumentów: „Informacja Bieżąca”, „Informacja Narodowościowa”, „Raporty sytuacyjne”, „Przegląd Tygodniowy”, „Przegląd Terenowy”.

Wiadomości z okupowanego kraju Delegatura Rządu zbierała m.in. poprzez tzw. Służbę Informacyjną (SI) przy Sekcji Zachodniej Departamentu Informacji i Prasy, która trudniła się zbieraniem informacji z Ziemi Zachodnich, aby dać „[...] najpełniejszy obraz życia, walk i potrzeb Ziemi Zachodnich”. Służba Informacyjna miała za zadanie gromadzić materiały dotyczące: akcji okupanta przeciwko ludności cywilnej, wysiedleń, nastrojów. Zgodnie z „Instrukcją Służby Informacyjnej” z poszczególnych okręgów¹ miano co miesiąc wysyłać raporty do Centrali,

¹ Podczas okupacji organizacja konspiracyjna ZWZ-AK podzieliła kraj na obszary, okręgi, inspektoraty, obwody itp. Okręg odpowiadał mniej więcej obszarowi przedwojennego województwa. Przy okręgach utworzone zostały Okręgowe Delegatury Rządu (ODR).

przestrzegając następujących zasad: poufności, prawdziwości podania dokładnej daty, nazwisk, miejscowości, w których miały miejsce akty terroru. Nakazywano unikać sformułowań: „niedawno”, „opodal”, „pewien”. Wiadomości miały być segregowane według stopnia ścisłości: 1. pewna informacja, 2. prawdopodobna, 3. pogłoska, 4. informacja nie sprawdzona. Informacje nie nadające się do publikacji zakreślano czerwonym ołówkiem. Materiał informacyjny zdobywany był przez informatorów na danym terenie, a następnie przez kierownika okręgowego kierowany do Centrali. „Instrukcja Służby Informacyjnej” nakazywała „specjalizację” informatorów w poszczególnych zagadnieniach, np. listy narodowościowej, spraw rolniczych itp. W podobnym tonie utrzymana była instrukcja Departamentu Informacji i Prasy Sekcji Wschodniej, wydana przypuszczalnie 3 marca 1944 r., w której nakazywano utworzenie Okręgowych Komisji Rejestracji i Dokumentacji. Tak samo okólnik dyrektora Departamentu Spraw Wewnętrznych z 29 lutego 1944 r., skierowany do okręgowych delegatów, nakazywał sporządzenie rejestru zbrodniarzy hitlerowskich, który emigracyjny rząd polski miał podać do publicznej wiadomości. Zaznaczano przy tym, iż inne komórki podziemne wcześniej rejestrowały zbrodnie okupanta. Nakazano powołać Komisję Badania i Rejestrowania Zbrodni Okupanta w Polsce (kryptonim „Niezapominajka”)². Oprócz tego czerpano też informacje z Wydziału Informacji Biura Informacji i Propagandy Komendy Głównej ZWZ-AK. Dyrektorem Departamentu Informacji DR był adwokat Stanisław Kauzik³.

*

*   *

W dniu 1 września 1939 r. armie hitlerowskie bez wypowiedzenia wojny przekroczyły granice Polski. Celem wojny, zgodnie z wypowiedzią Hitlera w dniu 23 sierpnia 1939 r. było „[...] rozszerzenie naszej przestrzeni

² Akta Delegatury Rządu RP na Kraj, sygn. 202/II-54, Departament Spraw Wewnętrznych, 1944 (dalej Akta DR, Dep. Spr. Wewn.), Okólnik dyrektora Dep. Spr. Wewn.; Akta DR, sygn. 202/III/135, Departament Informacji i Prasy, Sekcja Zachodnia, 1941—1944 (dalej Dep. IiP, S.Z.); Akta DR, sygn. 202/III/117, Departament Informacji i Prasy, Sekcja Wschodnia (dalej Dep. IiP, S.W.). Informacje, 1943—1945, „Okólnik w sprawie rejestracji i dokumentacji zbrodni niemieckich w Polsce”.

³ Współpraca ta przynosiła korzyści zarówno DR, jak i ZWZ-AK. Por.: A. Skarżyński, *Niektóre aspekty działalności BIP-u Komendy Głównej AK*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1961, nr 3, s. 71; J. Rzepecki, *Organizacja i działanie Biura Informacji i Propagandy (BIP) Komendy Głównej AK. Część I*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1971, nr 2, s. 137, 144; *Polskie Siły Zbrojne w II-giej wojnie światowej*, t. III: *Armia Krajowa*, Londyn 1950, s. 294; W. Ważniewski, *Akta Delegatury Rządu RP na Kraj jako źródło badania zbrodni hitlerowskich*, [w:] *Stan i perspektywy badań w zakresie zbrodni hitlerowskich*, t. II, Warszawa 1973, s. 354. Na temat zbierania informacji przez Delegaturę zob. także: *Obóz koncentracyjny Oświęcim w świetle Akt Delegatury Rządu RP na Kraj*, Numer specjalny (I), 1968, s. V—XVI.

zyciowej na Wschodzie [...], zapewnienie środków żywności, załatwienie problemu bałtyckiego”⁴. Po zakończeniu kampanii jesiennej dekretem Hitlera z dnia 8 października 1939 r. dokonano aneksji zachodniej i północno-wschodniej części Polski, którą określano jako „eingegliederte Ostgebiete” (wcielone ziemie wschodnie). Z części ziem północno-wschodnich wcielonych do Prus Wschodnich utworzono tzw. regencję ciechanowską, w skład której wchodziły powiaty: płocki, mławski, płoński, sierpecki, ciechanowski, przasnyski, makowski, działdowski (część), ostrołęcki, pułtuski. Część powiatu działdowskiego, jak wspomniano, włączono do regencji olsztyńskiej, a Suwalszczyznę do regencji Gumbinnen. Zaznaczmy, że podział administracyjny dokonany na terenach północnego Mazowsza był mniej więcej znany podczas okupacji Delegaturze Rządu. W raportach z terenu ciechanowskiego donoszono o włączeniu do Prus Wschodnich powiatów: ciechanowskiego, mławskiego, przasnyskiego, makowskiego, ostrołęckiego, pułtuskiego, płockiego, sierpeckiego⁵.

Jednym z dokumentów charakteryzujących politykę hitlerowską wobec Polaków był memoriał dr. E. Wetzla i G. Hechta — pracowników Urzędu NSDAP ds. Polityki Rasowej — pt. *Traktowanie ludności byłych obszarów polskich z punktu widzenia polityki rasowej* z 25 listopada 1939 r. Plan ten zakładał całkowitą likwidację polskiego życia politycznego, gospodarczego i kulturalnego. Na terenach włączonych do Rzeszy Polacy zostali uznani za istoty niższego gatunku zarówno pod względem psychicznym, jak i kulturowym. Ludność polska miała być pozbawiona wszelkich możliwości rozwoju intelektualnego, gdyż celem Niemiec było „zupełne i jednolite zniemczenie nowych terenów Rzeszy”⁶. Jest rzeczą oczywistą, że realizacja tych zadań przebiegała różnie, w zależności od specyfiki danego terenu. Politykę tę Niemcy realizowali, stosując formy eksterminacji bezpośredniej (masowe rozstrzeliwania zarówno na mocy wyroków sądowych, jak i bez sądu, czy wywózki do obozów koncentrac-

⁴ *Sprawa Polska w czasie II-giej wojny światowej na arenie międzynarodowej. Zbiór dokumentów*, Warszawa 1965, fragment z protokołu konferencji w Kancelarii Rzeszy w sprawie ataku na Polskę w dniu 23 VIII 1939 r., s. 30. Por. przemówienie A. Hitlera do generalicji wermachtu uzasadniające decyzję oraz cel agresji na Polskę: *Okupacja i ruch oporu w Dzienniku Hansa Franka 1939—1945*, t. I, Warszawa 1972, s. 97—98.

⁵ Akta DR, sygn. 202/III/155, Dep. IiP, S.Z., 1943—1944, Raport z terenu ciechanowskiego; sygn. 202/III/155, Okręg ciechanowski po 4 latach wojny; sygn. 202/III/139, Dep. IiP, S.Z., 1942—1944, Raport nr 8 o sytuacji na ZZ do 31 X 1943 r., E. Okręg ciechanowski. Por.: Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. I, Warszawa 1970, s. 69; R. Juszkiewicz, *Mławskie Mazowsze w walce (1939—1945)*, Warszawa 1968, s. 121; tenże, *Zbrodnie hitlerowskie na północnym Mazowszu*, [w:] *Stan...*, t. II, s. 86—87; tenże, *Walka z terrorem hitlerowskim na północnym Mazowszu*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1978, nr 2, s. 141; M. Przedpełski, *Spółczesność polskie a okupanci hitlerowscy w powiecie sierpeckim*, „Notatki Płockie”, 1976, nr 2, s. 31—34.

⁶ *Okupacja i ruch oporu...*, s. 129—138.

cyjnych, które praktycznie rzecz biorąc równały się zesłaniu na śmierć i pośredniej (utworzenie obozów pracy, wysiedlanie, ograniczenie przydziałów żywnościowych i in.). Nadprezydent Prus Wschodnich E. Koch zamierzał bowiem zniemczyć na zawsze tereny przyłączone do swojej prowincji w 1939 r. W tym celu przy tworzeniu aparatu administracyjnego starał się o dobór ludzi, którzy by odpowiadali określonym wymogom politycznym⁷.

Po napadzie na ZSRR w czerwcu 1941 r. na terenach zajętych przez wermacht pojawiły się specjalne grupy policji bezpieczeństwa — *Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei* — mające na celu zwalczanie „[...] wszelkich elementów wrogich wobec Rzeszy i wobec niemczyzny”⁸. Białostoczczyzna znalazła się w zasięgu działalności *Einsatzgruppen* B. Grupa ta ponosi odpowiedzialność za wymordowanie w kilka godzin po wkroczeniu do Białegostoku ludności polskiej, żydowskiej, działaczy komunistycznych. Niezależnie od działalności grup policyjnych zbrodni dopuszczał się wermacht (m.in. pacyfikacja wsi Janówki w odwet za obronę strażnicy radzieckiej⁹).

Odnosnie do pierwszych dni okupacji hitlerowskiej na Białostoczczyźnie można znaleźć wiadomości w aktach Delegatury Rządu. Zachował się raport informatora, który odbył podróż na interesujące nas tereny w lecie

⁷ R. Juszkiewicz, *Mławskie Mazowsze...*, s. 128; A. Omiljanowicz, *Było to nad Czarną Hańczą*, Warszawa 1960, s. 6. Na terenie Prus Wschodnich jeszcze przed wybuchem wojny doszło do aresztowań Polaków. Niektórzy zostali osadzeni w więzieniu moabickim, np. Reinhold Barcz — naczelny redaktor „Trybuny Ewangelickiej”. O zbrodniach dokonywanych na Polakach w Prusach Wschodnich wspominają Akta DR, w których informowano o zorganizowanych pogromach ludności polskiej na tym terenie. Donoszono o zamordowaniu S. Pieniężnego, wydawcy „Gazety Olsztyńskiej”, w jego własnej drukarni, o śmierci właściciela Czernin, o zsyłkach profesorów i uczniów gimnazjum kwidzyńskiego. Wyjaśnijmy, że S. Pieniężny faktycznie poniósł śmierć, ale nie w redakcji „Gazety Olsztyńskiej”, lecz w obozie w Hohenbruch w dniu 24 II 1940 r. Zob.: K. Małek, *Z Mazur do podziemi*, Warszawa 1970, s. 78; T. Walichnowski, *Warmia, Mazury, Powiśle*, Warszawa 1972, s. 35, Akta DR, sygn. 202/III/165, t. I.

⁸ Cyt. za: K. Leszczyński, *Działalność Einsatzgruppen Policji Bezpieczeństwa na ziemiach polskich w 1939 r. w świetle dokumentów*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” (dalej BGKBZHWP), t. 22, 1971, s. 7.

⁹ J. Karlikowski, *Polityka eksterminacyjna Rzeszy w okręgu białostockim (1941—1944)*, „Biblioteka Społeczno-Polityczna KW PZPR w Białymstoku”, [b.r.w.], nr 3, s. 12—13; A. Omiljanowicz, *Materiały do dziejów okupacji hitlerowskiej i ruchu oporu na Pojezierzu Augustowskim*, „Studia i Materiały do Dziejów Pojezierza Augustowskiego”, 1967, s. 554. Sytuację na Białostoczczyźnie po wkroczeniu wojsk hitlerowskich charakteryzuje dziennik oficera 3. kompanii 322. batalionu policji. Patrz: K. Leszczyński, *Dziennik wojenny batalionu policji 322*, BGKBZHWP, t. 16, 1967. Na temat okupacji Białostockiego zob. także: A. Omiljanowicz, *Znikające echa*, Warszawa 1977; J. Kowalczyk, W. Monkiewicz, *Zbrodnie hitlerowskie 1939 i 1941—1945*, „Studia i Materiały Powiatu Grajewskiego”, t. 2, 1974, s. 147—171.

1941 r. Raport donosił o masakrach ludności żydowskiej w Białymstoku i okolicach (o martyrologii ludności żydowskiej będzie mowa w dalszej części artykułu). Informowano, że kara śmierci grozi dosłownie za najmniejsze „wykroczenie”: za chodzenie bez zezwolenia do lasu, za handel żywnością, za przebywanie na ulicach po godz. 21.00. W Białymstoku dochodziło dziennie do 260 egzekucji¹⁰.

Dnia 17 lipca 1941 r. na terenie Białostoczczyzny utworzono tzw. okręg białostocki (dawne województwo białostockie — bez Suwalszczyzny — część powiatu prużańskiego i brzeskiego). Okręg podlegał nadprezydentowi Prus Wschodnich E. Kochowi. Ostateczne ustalenie granic przeciągnęło się do końca 1941 r. Jednakże do końca okupacji było ono prowizoryczne. Okręgu nie połączono wprost z Prusami. Łączyła go „unia personalna” poprzez osobę Kocha. Strukturę władz przystosowano do struktury władz w Prusach Wschodnich. Aparat administracyjny miał swoje odpowiedniki w Królewcu na zasadzie podległości. Organizowali go pracownicy prowincji prusko-wschodniej, natomiast aparat policyjny budowali funkcjonariusze z Suwalszczyzny. Dodajmy, że raporty DR donosiły o utworzeniu okręgu białostockiego, w stosunku do którego DR używała nazwy „Distrikt”. Zwrócono też uwagę na bezpośrednie wcielenie Suwalszczyzny do Prus Wschodnich¹¹.

Okupant uderzył ze szczególną bezwzględnością w najbardziej aktywne warstwy polskiego narodu. Hitler jeszcze przed objęciem władzy stwierdził, że „[...] tylko naród, którego warstwy kierownicze zostaną zniszczone, da się zepchnąć do rządu niewolników¹². Generał Halder zaś w „Dzienniku Wojennym” z 19 września 1939 r. odnotował: „Komasacja: żydowska, inteligencji, duchowieństwa [...]”. Miało to być „politische Flurbereinigung” (polityczne oczyszczenie pola). Pojęcie „inteligencja” dotyczyło nie tylko księży, nauczycieli, lekarzy, oficerów, wyższych urzędników, właścicieli ziemskich, pisarzy oraz osób, które posiadały wyższe lub średnie wykształcenie, ale i osób, które w pojęciu okupanta stanowiły zagrożenie dla Rzeszy¹³.

W materiałach Delegatury znaleźć można sporo informacji dotyczą-

¹⁰ Akta DR, sygn. 202/III/135, Dep. IiP, S.W., 1941—1944.

¹¹ Por.: Cz. Madajczyk, *op. cit.*, t. I, s. 211—213; J. Karlikowski, *op. cit.*, s. 57; Sz. Datner, *Niemiecki okupacyjny aparat bezpieczeństwa w okręgu białostockim (1941—1944) w świetle materiałów niemieckich (opracowanie Waldemara Macholla)*, BGKBZHWP, t. 15, 1965, s. 7; Akta DR, sygn. 202/II-7, Dep. Spr. Wewn., *Ziemie Wschodnie, Przegląd terenowy*, 1943; sygn. 202/III/130, Dep. IiP, S.W., 1941—1944.

¹² Cyt. za: B. Bojarska, *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim, wrzesień—grudzień 1939 r.*, Poznań 1972, s. 62, „Badania nad Okupacją Niemiecką w Polsce”, t. 12.

¹³ F. Halder, *Dziennik wojenny*, t. I, Warszawa 1971, s. 117; K. Grünberg, *SS — Czarna Gwardia Hitlera*, Warszawa 1975, s. 282; *Okupacja i ruch oporu...*, t. I, s. 133.

cych eksterminacji inteligencji. W raporcie nr 8 z października 1943 r. podano, że polityka hitlerowska na terenie regencji ciechanowskiej była dosyć łagodna do końca 1939 r. Jednakże w 1940 r. rozpoczęły się masowe aresztowania, w wyniku których zatrzymano 300 zakładników z każdego powiatu. W pierwszym okresie okupacji inteligencja w przytłaczającej większości została zesłana do obozów koncentracyjnych. Wspomniano też ogólnikowo o akcjach likwidacyjnych gestapo. Dodano, że oszczędzano jedynie lekarzy. Donoszono o aresztowaniach listopadowych w 1942 r., przeprowadzanych wśród nauczycieli w Zelnie, Bledzewie, Sękocinie za prowadzenie tajnego nauczania. Nauczycieli Niemcy wywieźli do obozów koncentracyjnych. W pierwszej połowie 1944 r. w Myszyńcu hitlerowcy aresztowali ok. 30 osób spośród miejscowej inteligencji. Aresztowanych wywieziono w nieznanym kierunku¹⁴.

W dokumentach Delegatury Rządu nie sprecyzowano natomiast, z jakiej grupy społecznej wywodzili się zakładnicy więzi w 1940 r. Być może wiadomość ta dotyczy również inteligencji, gdyż po aresztowaniach dokonanych we wrześniu 1939 r. nowa fala aresztowań wśród tejże grupy społecznej na terenie regencji ciechanowskiej miała miejsce w 1940 r., m.in. w Mławie, w Płocku (2 tys. osób), w powiecie sierpeckim (ok. 500 osób)¹⁵.

Napływały również meldunki o likwidacji inteligencji w okręgu białoostockim. I tak akta DR donosiły o akcji odwetowej hitlerowców jesienią 1942 r. Za zabicie 13 października 1942 r. żandarma i policjanta polskiego przez handlarza Witolda Matuszewskiego z Dąbrowy Sokólskiej wzięto z Grodna 100 Polaków (głównie spośród inteligencji) jako zakładników. W dniu 28 października 1942 r. 25 osób stracono, w tym 20 przedstawicieli inteligencji i 5 chłopów z powiatu sokólskiego. Podano część nazwisk: Kochanowski (nauczyciel gminny), Sawicki (b. wiceprezydent Grodna), Albrecht (naczelnik wydziału — wyraz nieczytelny), dr Kozakiewicz z Warszawy, Bilski (dyrektor fabryki dykty), Szymański (dyrektor fabryki tytoniowej), Sarosuk (urzędnik fabryki tytoniowej), Wonatowski lub Wanatowski (nauczyciel gminny), Baranowski (technik), Gedrojt (b. prokurator Sądu Okręgowego), Mroczkowski (inspektor szkolny), Mrozowski (nauczyciel gminny), Sielicki (dyrektor Kasy Komunalnej), Szokowski (?) (sędzia), Świto (maturzystka). Według ustaleń powojennych, w dniu 19 października 1942 r. ukazało się obwieszczenie: „Morderca Matuszewski do dnia 18 X 42 r. ani sam się nie zgłosił, ani przy pomocy

¹⁴ Akta DR, sygn. 202/III/155, Dep. IIP, S.Z., 1943—1944, Raport z terenu ciechanowskiego; sygn. 202/III/139, Dep. IIP, S.Z., Raport o sytuacji na ZZ, 1942—1944, Raport nr 8 [...], E. Okręg ciechanowski; Raport nr 2 o sytuacji na ZZ, D. Ciechanowski; sygn. 202/III/195, Dep. IIP, 1944, Kronika Ziem Zachodnich dla Agencji „Kraj” (dalej Kronika...), nr 19 z 2 VI 1944.

¹⁵ R. Juszkiewicz, *Mławskie Mazowsze...*, s. 131; Cz. Madałczyk, *op. cit.*, t. II, s. 237.

ludności nie został schwytany. Wobec tego zarządziłem rozstrzelanie na razie 25 zakładników. Od zachowania się i pomocy ludności przy dalszym poszukiwaniu mordercy będzie zależało, jaki los pozostałych zakładników będzie rozstrzygnięty". Obwieszczenie podpisał kierownik SS i Policji — Fromm¹⁶.

W połowie lipca 1943 r. przez Białostoczczyzną przeszła nowa fala represji, o której donosiła Delegatura. Informowano, że w odpowiedzi, jak to określali Niemcy, na wzrost „polskiego ruchu stawiania oporu” (w lipcu 1943 r. pod Wołkowyskiem miał miejsce napad na niemiecki samochód) w dniu 13 lipca 1943 r. przybył z Królewca oddział SS pod dowództwem Müllera i wymordował w Białymstoku 1000 osób. Podczas egzekucji Niemcy posługiwali się często granatami, dzieci natomiast szczuli psami. Rannych hitlerowcy dobijali łopatami. Oddział Müllera 15 lipca 1943 r. przeniósł się do Grodna, gdzie wymordował 50 więźniów i 80 przypadkowo aresztowanych, w tym 7 lekarzy i szereg nauczycieli, m.in. prof. Linga, dyrektora gimnazjum, Wiewiórskiego wraz z żoną i małym dzieckiem, kilku sędziów oraz urzędników magistratu: Krajewskiego i Gutmana, trzech księży, rejenta Chojnowskiego wraz z rodziną (70-letnia staruszka i małe dziecko). Z kolei w dokumencie pt. „Miesięczny przegląd sprawozdawczo-sytuacyjny za rok 1943” podano, iż z Druskiennik przywieziono do Grodna 50 osób, które rozstrzelano wraz z 79 osadzonymi w areszcie w dniu 15 lipca 1943 r.

Materiały DR donosiły też o akcjach likwidacyjnych w Sokółkach, Wołkowysku i w Bielsku Podlaskim. Oprócz tego w powiatach wołkowyskim i bielsko-podlaskim rozpoczęto likwidację księży. Jeden z dokumentów donosił, że w Wołkowysku 15 lipca 1943 r. hitlerowcy rozstrzelali 50 rodzin (wywodzących się głównie z inteligencji). Z kolei za lekkie zranienie Niemca — leśniczego w Druskiennikach — aresztowano 100 osób (w przeważającej liczbie była to inteligencja) i przewieziono je do Grodna. W dokumencie wyrażano przypuszczenie, że będą rozstrzelane. Według danych Delegatury, podczas tej letniej akcji pacyfikacyjnej zabito w powiecie łomżyńskim 1000 osób, a w augustowskim — 500. Delegatura oceniała akcję hitlerowską jako dążenie do całkowitego wyniszczenia elementu przywódczego¹⁷. Na potwierdzenie tej oceny przytoczono obwieszczenie okręgowego szefa Policji i SD z lipca 1943 r.: „We wszyst-

¹⁶ Por.: Akta DR, sygn. 202/III/149, Dep. IiP, S.W., 1942—1944, Meldunek z terenu białostockiego, Wiadomość z Białostoczczyzny nr 27 z 18 XI 1942; M. Gnatowski, *Z dziejów Białegostoku w latach II-giej wojny światowej (wrzesień 1939 — lipiec 1944)*, „Studia i Materiały do Dziejów Miasta Białegostoku”, t. 2, 1970, s. 32; Sz. Datner, *Niemiecki okupacyjny aparat...*, s. 19—20.

¹⁷ Akta DR, sygn. 202/III/128, Dep. IiP, S.W., 1944, Meldunek tygodniowy nr 2 z 29 VII 1943; sygn. 202/III/193, Dep. IiP, S.W., Sprawozdania sytuacyjne „Graniczy” z Ziemi Wschodnich, 1943—1944; sygn. 202/III/120, Dep. IiP, S.W., Ziemia Wschodnie, Okręg białostocki; sygn. 202/III/132, Dep. IiP, S.W., 1942—1944, Załącznik nr 1 do Raportu politycznego za wrzesień 1943 r. z 5 X 1943 r.; sygn. 202/II/51,

kich miastach powiatowych aresztowano i rozstrzelano po 19 osób ze środowiska lekarzy, adwokatów, urzędników miejskich i nauczycielstwa wraz z ich rodzinami, ponieważ byli oni stronnikami bądź też uczestnikami polskiego ruchu stawiania oporu. Mienie rozstrzelanych skonfiskowano". Według współczesnych ocen śmierć poniosło wówczas 650 osób, w tym wiele kobiet i dzieci¹⁸.

Wyjaśnić należy, że dowodzący akcją pacyfikacyjną pułkownik żandarmerii Rudolf Friedrich Müller był szefem sztabu dowódcy Ordnungspolizei w Generalnym Gubernatorstwie. Pokrywają się ustalenia krajowych badaczy dziejów okupacji co do rozstrzelania 190 osób wraz z rodzinami. Niektóre też publikacje, powołując się na akta DR, potwierdzają liczbę rozstrzelanych w Białymstoku, o których wspominają dokumenty. Podają daty niektórych egzekucji, np. 11 lipca 1943 r. (rozstrzelanie 85 osób — głównie przedstawiciele inteligencji i działacze niepodległościowych), 10 lipca 1943 r. (aresztowanie 500 osób, głównie inteligencji). Występują rozbieżności co do liczby rozstrzelanych w powiecie łomżyńskim. Cz. Madajczyk ocenia ją na kilkaset osób¹⁹.

W 1944 r. Delegatura znowu została powiadomiona o gwałtownej akcji przeciwko inteligencji, która odbyła się w przygranicznych powiatach dawnego województwa białostockiego i warszawskiego, m.in. w powiatach: suwalskim i szczuczyńskim. Z powiatów tych wywożono w nieznanym kierunku lekarzy, byłych nauczycieli i uczniów. Natomiast w końcu maja 1944 r. w Łomży aresztowano i dokonano egzekucji na reszcie inteligencji. Przyczyna egzekucji nie była znana²⁰.

Osobną kartę w dziejach martyrologii polskiego narodu stanowi eksterminacja polskiej wsi J. Fajkowski w pozycji *Wieś w ogniu*, definiując pojęcie „pacyfikacja”, przyjął, że jest to całkowite lub częściowe zniszczenie wsi przy użyciu przemocy zbrojnej, dokonanie gwałtu na jej mieszkańcach (wymordowanie całkowite lub częściowe ludności), całkowite lub częściowe wysiedlenie bądź również całkowite lub częściowe zrabowanie mienia, inwentarza żywego czy martwego²¹.

Dep. Spr. Wewn., Sprawozdanie sytuacyjne B.W., 1943—1944; sygn. 202/III/122, Dep. II P, S.W., 1943, Miesięczny przegląd sytuacyjny; sygn. 202/III/120, Dep. II P, S.W., Ziemie Wschodnie, Aneks: „Wykaz osób zamordowanych w okręgu białostockim”. Patrz aneks nr 1.

¹⁸ Akta DR, sygn. 202/III/120, Dep. II P, S.W., 1943, Ziemie Wschodnie, Okręg białostocki.

¹⁹ Cz. Madajczyk, *op. cit.*, t. II, s. 240—241; A. Omiljanowicz, *Tropiąc cienie*, Warszawa 1975, s. 101—102; M. Gnatowski, *Z dziejów...*, s. 31—32; J. Karlikowski, *op. cit.*, s. 39.

²⁰ Akta DR, sygn. 202/III/149, Dep. II P, S.W., 1942—1944; sygn. 202/III/145, Dep. II P, 1944, Kronika..., nr 20 z 8 VI 1944.

²¹ Zob.: J. Fajkowski, *Wieś w ogniu. Eksterminacja wsi polskiej w okresie okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1972, s. 5—6; tenże, *Stan i potrzeby badań nad martyrologią wsi polskiej w okresie okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Stan...*, t. II,

W artykule niniejszym naświetlony będzie fragment bezpośredniej pacyfikacji wsi, polegającej na unicestwieniu jej wraz z mieszkańcami. Hitlerowcy przeprowadzali akcje pacyfikacyjne w ramach odwetu za akcje dokonywane przez oddziały konspiracyjne, za pomoc udzielaną przez wieś partyzantom, zbiegłym jeńcom czy Żydom. Bardzo często zniszczeniu ulegały wsie, które nie miały bezpośredniego związku z daną akcją przeprowadzaną przez ruch oporu. Po wymordowaniu mieszkańców i spaleniu wsi Niemcy dokonywali grabieży mienia jej ludności, a pozostałe przy życiu osoby zsyłali do obozów koncentracyjnych, na roboty przymusowe lub wysiedlali. W dniu 16 grudnia 1942 r. szef OKW (Oberkommando der Wehrmacht — Naczelne Dowództwo Wehrmachtu), marszałek Keitel, wydał zarządzenie w sprawie zwalniania żołnierzy werkmachtu od odpowiedzialności za wykroczenia przeciwko ludności cywilnej podczas zwalczania ruchu oporu. W zarządzeniu czytamy: „Jakkolwiek tolerancja jest przestępstwem wobec narodu niemieckiego [...], żaden Niemiec, który uczestniczy w zwalczaniu bandy, nie może być pociągnięty do odpowiedzialności dyscyplinarnej lub postawiony przed sądem wojennym z powodu swojego postępowania w walce przeciwko bandom i ich współuczestnikom”²². Skutki tego zarządzenia nie dały długo na siebie czekać. Spalono setki wsi, a ich mieszkańców bądź rozstrzelano, bądź deportowano.

W dokumentach Delegatury Rządu zawarto liczne doniesienia o pacyfikacji wsi. I tak dowiadujemy się o pacyfikacji wsi Rajsk w powiecie Bielsk Podlaski w odwet za zabicie kilku kolejarzy. Hitlerowska ekspedycja karna 16 czerwca 1942 r. wymordowała tam wszystkich mężczyzn od 15 lat wzwyż i po jednej kobiecie z rodzin, z których mężczyźni uciekli. Wieś została spalona. Według oficjalnych danych, zginęło 139 osób, ale w dokumencie DR wyrażono przypuszczenie, iż w grę wchodzi większa liczba zamordowanych. Z kolei w meldunku z 18 listopada 1942 r. informator Delegatury podawał o spaleniu w październiku tegoż roku 8 wsi w powiecie bielsko-podlaskim. W sprawozdaniu zaś za luty 1943 r. donoszono ogólnie o pacyfikacji wsi w okręgu białostockim za współpracę z partyzantką radziecką. Podejrzanych o współpracę rozstrzelowano²³. Dziś wiadomo, że wieś Rajsk została spacyfikowana nie za zabicie przez „bandytów” (czyt. ruch oporu) kolejarzy, lecz za dokonanie napadu przez partyzantów radzieckich na niemiecki samochód. Informacje dotyczące

s. 271; *Hitlerowski terror wsi polskiej 1939—1945. Zestawienie większych akcji represyjnych*, opr. Cz. Madajczyk przy współudziale S. Lewandowskiej, Warszawa 1965, s. 10—11.

²² *Okupacja i ruch oporu...*, t. I, s. 599.

²³ Akta DR, sygn. 202/III/6, Informacja bieżąca; sygn. 202/III/121, Dep. IiP, S.W., Sprawozdanie sytuacyjne, 1943—1944, Sprawozdanie za miesiąc luty 1943 r.; sygn. 202/III/149, Dep. IiP, S.W., 1942—1944, Meldunek z terenu Białostoczczyzny, 1942, Wiadomość z Białostoczczyzny, nr 21 z 18 XI 1942.

rozstrzeliwań mężczyzn po 15 roku życia oraz po jednej kobiecie z rodzin, z których mężczyźni uciekli, znajdują potwierdzenie w opracowaniach krajowych. Sprostować należy, iż podczas tej akcji zginęło nie 139, ale 149 osób, z których tylko część zidentyfikowano. Zważywszy na warunki, w jakich odbywało się zbieranie informacji, wydaje się, że dane zawarte w dokumentach Delegatury nie odbiegają zbytnio od rzeczywistości, tym bardziej że Niemcy ogłosili w plakacie, że „[...] z rozkazu władz niemieckich dnia 16.6.42 r. rozstrzelano 140 mieszkańców wsi Rajska [...]”. Brak jakichkolwiek potwierdzeń dotyczących spalenia w październiku 1942 r. 8 wsi w powiecie Bielsk Podlaski. Według najnowszych ustaleń w powiecie tym w latach okupacji spacyfikowano 6 wsi (w tym 5 w 1939 r.)²⁴.

W meldunku sytuacyjnym za I kwartał 1943 r. czytamy: „Ostatnio terenem masowych represji niemieckich były wsie Sobakince i Jeziory pow. szczuczyńskiego i grodzieńskiego za zabicie 4 policjantów. Wsie spalono, a ludność wybito. 6 marca Niemcy rozplakatowali ogłoszenie o tym”²⁵. Ponadto wielokrotnie alarmowano w meldunkach, że zapoczątkowana w lipcu 1943 r. akcja odwetowa wzmaga się coraz bardziej. Dokumenty z tego okresu donoszą o spaleniu 8 wsi w okolicach Grodna i 6 w okolicach Białegostoku. Spalona też została wieś Szaulicze pod Wołkowyskiem, gdzie rozstrzelano 384 osoby. O spacyfikowaniu tej wsi Niemcy poinformowali ludność rozplakatowując obwieszczenie podpisane przez komendanta policji bezpieczeństwa i SD na okręg białostocki. Natomiast 11 lipca 1943 r. spalono wieś Krasowo-Częstki. Mieszkańców w liczbie 254 rozstrzelano. Podobnie sytuacja wyglądała we wsiach Sikory, Wnory-Wandy i Wrocień. W tej ostatniej za uchylenie się młodzieży od poboru rozstrzelano 12 osób, w tym sołtysa i podsóltysa.

W materiałach DR wymienione są niektóre tylko akty terroru hitlerowskiego:

- we wsi Uśnik żandarmeria zastrzeliła 8 osób (nazwisk nie ustalono),
- we wsi Wyszniowata, pow. Białystok, aresztowano rodzinę Szczęśniaka — 11 osób, które rozstrzelano w gaju pod Knyszynem,
- w Światłoczy zamordowano 17 osób (w tym 2 księży),
- 10 sierpnia 1943 r. we wsi Kuleszcze żandarmi spalili 7 zabudowań gospodarskich,

²⁴ Por.: J. Fajkowski, *Wieś...*, s. 105—111; Sz. Datner, *Niemiecki okupacyjny aparat...*, s. 19; J. Kowalczyk, W. Monkiewicz, *„Pacyfikacje wsi na Białostocczyźnie 1939—1945*, s. 15—16, tab. 1: „Pacyfikacje wsi w województwie białostockim w 1939 r. i w latach 1941—1945, wg powiatów”, maszynopis w GKBZHWP; K. Leszczyński, *Eksterminacja ludności na ziemiach polskich w latach 1939—1945*, BGKBZHWP, t. 11, 1959, s. 128—133 oraz zdjęcie nr 29: „Obwieszczenie o egzekucji”.

²⁵ Akta DR, sygn. 202/III/121, Dep. II P, S.W., Sprawozdanie sytuacyjne, 1943—1944, Sprawozdanie sytuacyjne za I kwartał 1943, województwo białostockie.

- w miejscowości Szastały wymordowano 6-osobową rodzinę,
- w powiecie wołkowyskim Niemcy spalili wieś Szantirę oraz zabili 260 osób,
- w Małym Płocku zabito 26 osób (w tym małe dzieci).

Z kolei we wsi Jasionowo ekspedycja karna żandarmerii zniszczyła 12 gospodarstw, rozstrzelując na miejscu 53 osoby, głównie starców i dzieci, ponieważ młodzież zdążyła uciec do lasu. Zniszczono też wsie Grzędy, Polkowo, Kopytkowo, Jasiewo oraz Mściwuje, Budy, Kozłówkę. Podano też, że koło wsi Gołasze w okolicy powiatu wysokomazowieckiego po odkopaniu grobu przez rodziny pomordowanych ujrzano zwłoki tak zmasakrowane wskutek pobicia kolbami, pokłucia bagnetami, że wiele osób można było rozpoznać jedynie po odzieży. We wrześniu 1943 r. spalono wieś Pikuty, pow. Briańsk, wraz ze 120 mieszkańcami w odwet za zabicie 7 żandarmów przez oddział partyzancki.

Pacyfikacje wsi białostockiej oceniano wówczas jako akcję odwetową za udzielenie pomocy partyzantom, tym bardziej że Niemcy często ogłaszały, że dana wieś została „ukarana” za kontakty z „bandami”. Jednak mimo tych represji DR bardzo pozytywnie oceniała postawę wsi wobec okupanta: „Wieś trzyma się dobrze. Masowy terror wyrabia solidarność. Denuncjacja zanika”²⁶.

Na temat pacyfikacji wsi Szaulicze znaleziono jedynie wzmiankę w pozycjach powojennych A. Omiljanowicza *Tropiąc cienie* i *Ziemia białostocka przypomina*. Autor wspomina o spaleniu tej wsi, cytując fragment hitlerowskiego plakatu²⁷. Odnośnie zaś do wsi Krasowo-Częstki wypada sprostować, iż wieś spacyfikowana została nie 11 lipca, lecz 17 lipca 1943 r. (potwierdzają to m.in. świadkowie wydarzeń). Pacyfikacja ta miała związek z potyczką Niemców z oddziałem Armii Krajowej, który dokonał akcji na posterunek żandarmerii w Dąbrówce Kościelnej koło Krasowa-Częstek. Podczas oblawy na partyzantów hitlerowcy stracili 9 żandarmów. Wobec podejrzenia, iż żołnierze AK korzystają z pomocy i schronienia w tej wsi, Niemcy zastosowali represje. Zamordowano wówczas 257 osób, a nie 254, jak podała Delegatura, w tym 83 dzieci

²⁶ Akta DR, sygn. 202/II-7, Dep. Spr. Wewn., Ziemie Wschodnie, Przegląd terenowy za okres 15 IX—15 XI 1943, Okręg białostocki; sygn. 202/III/120, Dep. II P, S.W., 1943, Ziemie Wschodnie, Okręg białostocki; sygn. 202/III/132, Dep. II P, S.W., 1942—1943, Załącznik nr 1 do Raportu politycznego; sygn. 202/III/122, Dep. II P, S.W., Miesięczny przegląd sprawozdawczo-sytuacyjny wszystkich spraw dotyczących ziem wschodnich, a w szczególności mniejszości narodowych, nr 2 (obejmuje Przegląd spraw terenowych do listopada 1943), VII. Okręg białostocki; sygn. 202/III/120, Przegląd terenowy za okres 15 VII—15 IX 1943; sygn. 202/III/148; sygn. 202/III/193, Sprawozdanie sytuacyjne „Granicy”..., Sprawozdanie sytuacyjne z Ziem Wschodnich; sygn. 202/III/155, Dep. II P. S.Z., 1943—1944.

²⁷ A. Omiljanowicz, *Tropiąc cienie*, s. 102; tenże, *Ziemia białostocka przypomina*, Lublin 1965, s. 37.

poniżej 17 lat. Wieś została całkowicie spalona. Ocalało jedynie 19 mieszkańców. Tak więc dane DR były bardzo zbliżone do ustaleń obecnych²⁸. W opracowaniach powojennych znajdujemy również potwierdzenie pacyfikacji wsi Sikory-Tomkowięta, gdzie 13 lipca 1943 r. zginęło 49 osób. Akcja ta była zemstą za straty poniesione w walce z ruchem oporu. Natomiast we wsi Wnory-Wandy 21 lipca 1943 r. zamordowano 32 mieszkańców²⁹. Z kolei we wsi Wrocień 31 lipca 1943 r. rozstrzelano 12 osób (w tym 3 dzieci od 4 do 12 lat, 3 kobiety i starca 80-letniego). Być może w egzekucji tej zginęli wspomniani w aktach DR sołtys i podsołtys. Nie można też wykluczyć, że chodziło o inną egzekucję. Podobnie sprawa wygląda z rozstrzelanymi w Szasałach, w Małym Płocku oraz we wsi Uśnik. Wiadomo dziś, że w Szasałach 1 sierpnia 1943 r. rozstrzelano 5 rolników, których nazwisk nie udało się ustalić. W tymże roku rozstrzelano też 23 lub 29 osób z Małego Płocka (w tym 4 rodziny). Ponadto w Lesie Mściwujskim koło wsi Uśnik zamordowano 7 osób. W tym przypadku chodzi chyba o tę samą egzekucję, gdyż i materiały Delegatury i opracowania krajowe podają, że rozstrzelani trudnili się pokątnym handlem³⁰. Wymieniona w dokumentach DR wieś Jasionowo została spacyfikowana w nocy z 26 na 27 sierpnia 1943 r. za współpracę z partyzantką AK. Zginęło wówczas 58 osób. O spacyfikowaniu tej wsi Niemcy poinformowali ludność w licznych obwieszczeniach³¹. Poza tym we wsi Kopytkowo zniszczono 15 zagród, a w Gołaszach-Puszczy we wrześniu 1943 r. rozstrzelano 10 osób ze wsi Brzózki i Markowizna w odwet za wylądowanie w tej okolicy obcego samolotu³².

Rok 1944 nie przyniósł bynajmniej zahamowania fali terroru. I tak informator z okręgu białostockiego podał wiadomość o spaleniu wsi Dobki, w pow. wysokomazowieckim, wraz z jej mieszkańcami. Zginęło 180 osób, w tym kobiety, dzieci i starcy. Część mieszkańców schroniła się wcześniej w lesie. Spalenie tej wsi było, według informatora, odwetem za zabicie trzech żandarmów przez partyzantkę radziecką. Donoszono też o innych ekspedycjach karnych, które dokonywały pacyfikacji w powiatach wysokomazowieckim i łomżyńskim. Meldowano o niszczeniu w Łapach co piątego domu oraz rozstrzelaniu mieszkańców. W Szepetowie zaś część ludności rozstrzelano, a część potopiono w Bugu. Dnia 6 czerwca 1944 r. w Bielsku Podlaskim zastrzelono sędziego Sądu Apelacyjnego.

²⁸ J. Fajkowski, *Wieś...*, s. 240—248; J. Onacik, *Przewodnik po miejscach walki i męczeństwa woj. białostockiego — lata wojny 1939—1945*, Warszawa 1970, s. 162—163.

²⁹ Por.: J. Fajkowski, *Wieś...*, s. 255—256; J. Kowalczyk, W. Monkiewicz, *Pacyfikacje wsi...*, s. 19.

³⁰ Patrz: K. Leszczyński, *Eksterminacja...*, s. 127—136.

³¹ J. Fajkowski, *Wieś...*, s. 265—266; A. Omiljanowicz, *Materiały...*, s. 560—562.

³² *Hitlerowski terror...*, s. 32; K. Leszczyński, *Eksterminacja...*, s. 143; A. Omiljanowicz, *Materiały...*, s. 561; J. Onacik, *Przewodnik...*, s. 44, 102.

Hitlerowcy spalili wówczas dwie wsie, których nazw dokument nie wymienia³³. Do uciekającej ludności strzelano.

Według historiografii powojennej pacyfikacja wsi Jabłoń-Dobki (w dokumentach DR — Dobki) miała związek nie z zastrzeleniem przez partyzantkę radziecką żandarmów hitlerowskich, lecz z walką, jaka wywiązała się z 8 marca 1944 r. między żołnierzami AK a żandarmerią, podczas której jeden żandarm zginął, drugi został ranny, a trzeciego rozbrojono. W odwet Niemcy spalili 81 osób. Łącznie zginęło 91 osób, które po wojnie zostały zidentyfikowane³⁴.

Na terenach okupowanej Polski Niemcy stworzyli i szeroko rozbudowali aparat policyjny i sądowy. Aparat policyjny dzielił się na policję porządkową (Ordnungspolizei — orpo) i policję bezpieczeństwa (Sicherheitspolizei — sipo). Policja bezpieczeństwa dzieliła się na policję kryminalną (Kriminalpolizei — kripo) i Tajną Policję Polityczną (Geheime Staatspolizei — gestapo)³⁵.

Na terenach włączonych do Rzeszy w początkowej fazie wojny dużą rolę odegrały sądy specjalne (Sondergerichte), które utworzono w Niemczech w 1933 r. dla orzekania w trybie doraźnym w sprawach dotyczących przestępstw antypaństwowych. Niemieckie prawo karne wprowadzone na terenach zaanektowanych 6 czerwca 1940 r. w zasadzie obowiązywało tylko Niemców, ale niektóre przepisy odnosiły się wyłącznie do Polaków. Natomiast od 1 stycznia 1942 r. obowiązywało specjalne prawo karne z 4 grudnia 1941 r., odnoszące się do Polaków i Żydów. Na mocy rozporządzenia Kocho z 15 sierpnia 1942 r. wprowadzono na terenie regencji ciechanowskiej sądy doraźne, aczkolwiek gauleiter Prus Wschodnich początkowo nie chciał przyjąć do wiadomości, że niemieckie prawo karne zostało rozciągnięte na Polaków. Sprawy ludności polskiej zamierzał pozostawić policji³⁶.

Sądy doraźne wprowadzono również dla okręgu białostockiego: „Ciężkie przewinienia Polaków i Żydów oraz innych członków niemieckiej narodowości podlegają aż do odwołania rozstrzygnięciu przez sądy doraźne. Jeśli życie i własność Niemców z Rzeszy zostały zagrożone, można zarządzić akcje odwetowe”³⁷.

Sądów specjalnych w Białymstoku nie było. W wyjątkowych wypadkach sprawy karne okręgu rozpatrywał Sąd Specjalny w Elku. Sądy specjalne działały w składzie trzech sędziów, natomiast sądy doraźne

³³ Akta DR, sygn. 202/III/145, Dep. IIP, 1944, Kronika..., nr 23 z 30 VI 1944; sygn. 202/III/149, Dep. S.W. 1942—1944.

³⁴ J. Fajkowski, *Wieś...*, s. 307—308.

³⁵ J. Krasuski, *Historia Rzeszy niemieckiej (1870—1945)*, Poznań 1971, s. 357.

³⁶ Cz. Madajczyk, *op. cit.*, t. II, s. 245—253; R. Juszkiewicz, *Mławskie Mazowsze...*, s. 155.

³⁷ Cyt. za: J. Karlikowski, *op. cit.*, s. 11; A. Omiljanowicz, *Ziemia...*, s. 71.

złożone były z trzech członków jednostki lub placówki władz bezpieczeństwa, którym przewodniczył dowódca pułku, batalionu bądź placówki sipo lub SD³⁸.

O terrorze okupacyjnym dość szeroko traktują akta DR. Donoszą one o dosyć powszechnym stosowaniu przez wymiar sprawiedliwości kary śmierci za najmniejsze wykroczenia (m.in. za nieprzyjście do pracy, za poruszanie się bez przepustki poza obrębem gmin, za utrzymywanie kontaktów intymnych z Niemkami itp.)³⁹. Wymierzano też „sprawiedliwość za przestępstwa” popełnione podczas wojny w 1939 r. W materiałach DR znajdujemy wzmiankę o skazaniu przez Sąd Specjalny w Ciechanowie na karę śmierci 22-letniego Polaka — Stefana Stępienia. Oskarżony, jako członek Związku Strzeleckiego, dopuścił się rzekomo gwałtów na ludności niemieckiej we wrześniu 1939 r. Wiadomość tę zaczerpnięto z „Ostdeutsche Beobachter”. Donoszono też o innych akcjach odwetowych okupanta: W 1941 r. spłonęły stogi siana. Hitlerowcy w odwet wzięli 30 zakładników, których zmusili do prac, po czym ich powiesili. Nie sprecyzowano, gdzie miał miejsce ten incydent i egzekucja. W tym samym roku w Sierpcu wykonano egzekucję na 40 Polakach, którzy według władz niemieckich byli skazani jeszcze przez sądy polskie. Ludność zaś zawiadomiono, że są to przeciwnicy „odbudowy na ziemiach zaanektowanych”.

W raporcie sytuacyjnym za drugie półrocze 1942 r. czytamy o wykonaniu wyroku śmierci przez powieszenie we wrześniu 1942 r. na 40 Polakach aresztowanych wiosną tegoż roku za działalność konspiracyjną. Bardziej szczegółową informację można znaleźć w meldunku z października 1942 r., w którym donoszono o aresztowaniu w maju 1942 r. 180 Polaków w powiatach płockim, sierpeckim, mławskim za prowadzenie działalności podziemnej⁴⁰. Dalej stwierdza się, że w ostatnich tygodniach niektórych z aresztowanych powieszono. Między innymi w Płocku wykonano wyrok na 13 działaczach niepodległościowych, w Rościszewie — na 13, w Bodzanowie — na 14. Do oglądania tego „widowiska” zmuszono okoliczną ludność. Wyroki musieli wykonywać sołtysi pod groźbą aresztowania i skazania własnych rodzin. W ten sposób w Rościszewie ojciec powiesił własnego syna. W Płocku skazani wzniesli okrzyk: „Niech żyje Polska!”. Tuż przed Bożym Narodzeniem 1942 r. za działalność niepodległościową stracono 12 Polaków w Mławie, Ciechanowie i Przasnyszu⁴¹.

³⁸ Jw.

³⁹ Akta DR, sygn. 202/III/139, Dep. IiP, S.Z., Raport o sytuacji na ZZ, Raport nr 8 [...], E. Okręg ciechanowski; sygn. 202/III/155, Dep. IiP, S.Z., 1943—1944, Raport z terenu ciechanowskiego.

⁴⁰ Akta DR, sygn. 202/III/147, Dep. IiP, S.Z., 1941—1944; sygn. 202/III/148, Dep. IiP, S.Z., 1941—1945, Meldunek z 15 X 1942; sygn. 202/III/155, Dep. IiP, S.Z., 1943—1944.

⁴¹ Akta DR, sygn. 202/III/138, Dep. IiP, S.Z., 1942—1944, Raport nr 3 o sytuacji na Ziemiach Zachodnich, 31 XII 1942; sygn. 202/III/148, Dep. IiP, S.Z., 1941—1945,

Według ustaleń R. Juskiewicza, wiosną 1942 r. m.in. w powiatach: plockim, sierpeckim, mławskim, doszło do aresztowań członków organizacji podziemnej pod nazwą Polska Organizacja Zbrojna (POZ) — w sumie około 160 osób. Natomiast w lecie 1942 r. w powiecie sierpeckim, plockim, płońskim, mławskim, ciechanowskim, pułtuskim aresztowano sporą liczbę członków AK, którzy wyrokiem Sądu Specjalnego w Ciechanowie zostali skazani na śmierć i powieszeni 18 września i 17 grudnia 1942 r. Wymieniając nazwiska skazańców, R. Juskiewicz sugeruje, iż były to grupy aresztowane latem 1942 r. Natomiast w dokumentach DR wyraźnie stwierdza się, że egzekucja kilkudziesięciu osób dotyczyła aresztowanych wiosną 1942 r., a wówczas odbyły się aresztowania wśród POZ. Liczby skazanych na śmierć w publikacjach krajowych są w niektórych przypadkach rozbieżne, aczkolwiek rozbieżności te są niewielkie. O egzekucji w Bodzanowie wzmiankuje m.in. Cz. Madajczyk w cytowanej pozycji oraz K. Leszczyński w artykule dotyczącym eksterminacji ludności polskiej. W publikacjach tych liczba straconych w Bodzanowie i Płocku oceniana jest łącznie na 13. Znajduje również potwierdzenie informacja o zmuszaniu sołtysów do wykonania wyroku śmierci w Bodzanowie. Natomiast jeżeli chodzi o egzekucję grudniową, to w świetle najnowszych ustaleń w Mławie 17 grudnia 1942 r. na rynku stracono 4 Polaków (w tym nauczyciela z Mławy i nauczycielkę z powiatu mławskiego), w Przasnyszu — 5 osób (przywieziono je z obozu działdowskiego), a w Ciechanowie 11 grudnia 1942 r. stracono 4 osoby. Część nazwisk straconych zdołano ustalić⁴².

W kolejnym dokumencie Delegatury informowano o procesie ciechanowskim przeciwko 12 Polakom z powiatu mławskiego, oskarżonym o zabicie w ciągu kilku miesięcy ponad 100 świń. Pięciu oskarżonych zostało skazanych na karę śmierci. Poinformowano też o akcji odwetowej dokonanej przez Niemców w odpowiedzi na akcję oddziału Bolesława Piaśnickiego na terenie Prus Wschodnich. Niemcy aresztowali wówczas 200 Polaków, w tym 60 z Turośla i 140 z Kolna, Czerwonego, Winety, Zabiela. Wskutek interwencji komisarza z Kolna u Kocha zwolniono część aresztowanych. Sporządzający notatkę wyrażał przypuszczenie, że pozostałych rozstrzelano⁴³.

Zaznaczmy, że w związku z pacyfikacjami polski ruch oporu podjął

Meldunek z 15 X 1942, sygn. 202/III/151, Dep. IiP, S.Z., 1941, 1943—1944, Raport sytuacyjny, Ziemie Zachodnie.

⁴² Por.: R. Juskiewicz, *Mławskie Mazowsze...*, s. 217—224; tenże, *Ziemia zakrzańska w walce*, „Więź”, 1966, nr 4, s. 88; Cz. Madajczyk, *op. cit.*, t. II, s. 355; *Hitlerowski terror...*, s. 138; J. Gumkowski, *Eksterminacja ludności w Polsce w czasie okupacji niemieckiej*, Poznań 1962, s. 138, 142; K. Leszczyński, *Eksterminacja...*, s. 237, 255, 260, 162, 269—270.

⁴³ Akta DR, sygn. 202/III/139, Dep. IiP, S.Z., Raport o sytuacji na ZZ, 1942—1944, Raport nr 8 [...], E. Okręg ciechanowski; sygn. 202/III/155, Dep. IiP, S.Z., 1943—1944, Raport z terenu ciechanowskiego.

akcje odwetowe. Między innymi oddział Stanisława Korolkiewicza („Szczęsny”) dokonał akcji represyjnej w Prusach Wschodnich⁴⁴.

W aktach Delegatury Rządu można też znaleźć sporo informacji dotyczących terroru na Białostocczyźnie. W listopadzie 1942 r. podano do wiadomości: „Z końcem września rozstrzelano w Białymstoku kilkanaście osób. W Łomży w październiku rozstrzelano 30 osób”⁴⁵. Z meldunku majowego 1943 r. dowiadujemy się o rozstrzelaniu w Białymstoku 25—28 osób. W czerwcu tegoż roku rozstrzelano dalszych 25 osób. W tym czasie Delegatura informowała też o gestach „pojedynczych” okupanta. W załączniku do meldunku za maj 1943 r. przytoczono odezwę władz niemieckich: „Wasz rząd rozpętał wojnę, lecz my się nie mścimy i chcemy, byście mogli żyć spokojnie i pracować skromnie, lecz pewnie”⁴⁶.

Sporo materiału faktograficznego można znaleźć o wspomnianej już dwukrotnie akcji pacyfikacyjnej oddziału SS Müllera, podczas której ginęła nie tylko inteligencja, lecz i ludzie wywodzący się z innych środowisk społecznych. Akta DR zawierają doniesienia o rozstrzelaniu w Białymstoku 115 osób podejrzanych o przynależność do ruchu oporu. Według informacji Delegatury w sierpniu 1943 r. na Białostocczyźnie zamordowano 2 tys. osób (m.in. w miejscowości Wasilków zabito 50 osób podejrzanych o przynależność do ruchu oporu). Bacieczki pod Białymstokiem Niemcy przekształcili w miejsce egzekucji. Podano kilka dat: 31 VI 1943 r. — rozstrzelanie 84 osób, 8 VII 1943 r. — 450 osób, 10 VII 1943 r. — 60 mężczyzn, 33 kobiety, 17 dzieci, 23 VII 1943 r. — 56 osób, 7 VIII 1943 r. — 15 osób. Materiały DR donosiły też o egzekucjach w Grodnie, o których była mowa wcześniej⁴⁷. W meldunkach informatorzy podkreślali bezwzględność akcji eksterminacyjnej. Alarmowali, że żandarmeria i gestapo likwidują osoby, które choć trochę wydają się „podejrzane” lub „niewygodne”. Każda osoba z obcej gminy nie mająca odpowiednich papierów jest rozstrzeliwana. Szczególnie okrutny jest komendant posterunku żandarmerii w gminie Lubotyń, który morduje nawet osoby spotkane na drodze lub strzela do gospodarzy krzątających się przy gospodarstwie przed godz. 5.00 rano.

Wczesną jesienią 1943 r. brak było meldunków, które by traktowały o tak krwawych akcjach i na tak wielką skalę jak w lecie, niemniej jed-

⁴⁴ Zob.: K. Ciechanowski, *Ruch oporu Polaków deportowanych. Działalność organizacji konspiracyjnych*, „Pomorze”, nr 18 z 16—30 IX 1970, s. 2.

⁴⁵ Akta DR, sygn. P. 30, materiały nie uporządkowane, Wiadomości z Białostocczyzny, nr 22 z 25 XI 1942.

⁴⁶ Akta DR, sygn. 202/III/193, Dep. IiP, S.W., Sprawozdanie sytuacyjne „Graniczy”..., 1943—1944, woj białostockie, maj 1943; sygn. 202/III/193, Dep. IiP, S.W., Sprawozdanie sytuacyjne „Graniczy”..., Sprawozdanie sytuacyjne B.W. z Ziemi Wschodnich za miesiąc czerwiec 1943, woj białostockie.

⁴⁷ Akta DR, sygn. 202/III/120, Dep. IiP, S.W., 1943, Ziemia Wschodnie, Okręg białostocki; sygn. 202/III/122, Dep. IiP, S.W., Miesięczny przegląd terenowy, VII. Okręg białostocki; sygn. 202/III/128, Dep. IiP, S.W., 1942—1944.

nak napływały informacje o terrorze hitlerowskim. Donoszono, że na terenie Wołkowyska gestapo wymordowało rodziny Borysiewiczów, Borkowskich, Krotowiczów, Bujaków z dziećmi. W innym dokumencie czytamy: „Na czoło wysuwa się akcja represyjna w Grodnie, gdzie we wrześniu aresztowano około 300 osób różnych sfer, zaś w październiku przeprowadzono masowe aresztowania w fabryce tytoniowej. Spośród uwięzionych rozstrzelano 60 osób”. Natomiast w fabryce białostockiej przy ulicy Pierackiego za drobny sabotaż powieszono 3 robotników. Jeden ze skazańców wznosił okrzyk na cześć Polski⁴⁸. Chcąc odstraszyć społeczeństwo polskie od jakiegokolwiek oporu, oprawcy hitlerowscy sięgali do najbardziej nieludzkich metod. I tak w Siemiatyczach skazano na karę śmierci 11 Polaków, a w miejscowości Sokoły powieszono „dla przykładu” 19-letniego chłopca, którego wybrano spośród tłumu przymusowo zgromadzonego na rynku⁴⁹.

Według obecnych ustaleń, w miejscowości Wasilków faktycznie rozstrzelano 15 lipca 1943 r. kilkadziesiąt osób. Był to odwet za postrzelenie przez Cygana komisarza z tej miejscowości. Zginęły wówczas 34 osoby. Wydaje się też, że liczba zamordowanych w lecie 1943 r. jest trochę zawyżona. Wiadomo, że podczas tej akcji śmierć poniosło około 1000 osób. Liczby ofiar po wojnie ostatecznie nie udało się ustalić. W niektórych opracowaniach krajowych wspomina się o egzekucjach w Bacieczkach, przy czym autorzy niejednokrotnie powołują się na akta DR. Odnosnie do wykonania wyroku śmierci na 3 robotnikach w Białymstoku wypada nadmienić, że przypuszczalnie chodziło o 3 nieznanych robotników, którzy zostali powieszeni 18 września 1943 r. przez oddział SS i ukraiński, ponieważ byli podejrzani o sabotaż⁵⁰.

W pierwszych miesiącach 1944 r. przez tereny Białostoczczyzny znowu przeszła fala terroru. Setki ludzi rozstrzelano lub zabito granatami. Ludność masowo uciekała do lasów. Podczas tych akcji Niemcy rozstrzeliwali schwytanych na miejscu. W raporcie z kwietnia 1944 r. oceniano tę akcję jako chęć całkowitego zniszczenia ludności polskiej pod pretekstem odwetu za zabicie kilku oficerów niemieckich. O rozmiarach terroru świadczą meldunki miesięczne 1944 r. W lutym tegoż roku w okręgu białostockim rozstrzelano 204 osoby, w marcu — 200 osób, w maju — 150 osób⁵¹.

⁴⁸ Akta DR, sygn. 202/III/149, Dep. IiP, S.W., 1942—1944, Meldunek z terenu białostockiego, 1943; sygn. 202/III/193, Dep. IiP, S.W., Sprawozdanie sytuacyjne „Granicy”..., Sprawozdanie za miesiąc październik 1943, woj. białostockie; Sprawozdanie sytuacyjne z Ziemi Wschodnich za miesiąc styczeń 1944, Białostoczczyzna.

⁴⁹ Akta DR, sygn. 202/III/8, Załącznik do raportów.

⁵⁰ Por.: K. Leszczyński, *Eksterminacja...*, s. 124—125, 128; J. Karlikowski, *op. cit.*, s. 39—40; M. Gnatowski, *Z dziejów...*, s. 32; J. Onacik, *Przewodnik...*, s. 20—21.

⁵¹ Akta DR, sygn. 202/III/125, Dep. IiP, S.W., Informacja narodowościowa, 1943—1944; sygn. 202/III/145, 1944, Kronika..., nr 23/44 z 23 IV 1944.

W maju 1944 r. doszło do zamachu na samochody niemieckie, w trakcie którego zginęło kilku oficerów hitlerowskich. W dniu 26 maja 1944 r. Niemcy ogłosili, że w związku z tym napadem w okręgu białostockim „w celu zaprowadzenia spokoju [...] aresztowano 1500 osób należących do polskiego ruchu powstańczego. Będą one oddane pod sąd doraźny”⁵². Meldunek z czerwca 1944 r. przynosi wiadomość o dalszym nasileniu się terroru, szczególnie w zachodnich i wschodnich powiatach, gdzie odbyły się masowe egzekucje. To samo działo się w Białymstoku i innych miejscowościach. W oficjalnych obwieszczeniach władze hitlerowskie ogłaszały, że aresztowano 1500 osób, ale według DR liczba aresztowanych jest większa kilka lub kilkanaście razy.

Dnia 10 czerwca 1944 r. w Łomży zastrzelono szefa gestapo na powiat. Hitlerowcy dokonali wówczas pacyfikacji miasta. Represje przybrały takie rozmiary, że zrozpaczona ludność stawiała opór. Po stronie niemieckiej zginęło 20 osób (żandarmi i przypuszczalnie kilku Polaków z policji państwowej). Miasto zostało otoczone przez silne oddziały żandarmerii i wojska. Wjazd do Łomży i wyjazd był zabroniony. W dniu 13 czerwca 1944 r. aresztowano 120 robotników z fabryki waty (tj. całą załogę. Codziennie samochody wywoziły aresztowanych poza miasto i wracały puste. Wyrażano przypuszczenie, że ludzie ci byli więzieni na egzekucje. Okręg pustoszał, gdyż ludność chroniła się ucieczką do lasu. W wielu miejscach stawiano bierny opór⁵³.

O aresztowaniach majowych 1944 r. w literaturze powojennej znaleziono tylko jedną wzmiankę, pokrywającą się z informacją zawartą w aktach Delegatury. Inne doniesienia nie znalazły odbicia w omawianych opracowaniach krajowych⁵⁴.

Niemcy hitlerowskie stworzyły system obozów koncentracyjnych, mających na celu wyniszczenie biologiczne ludności Wschodu oraz zdławienie wszelkiego oporu. Istniało kilka kategorii obozów: obozy zagłady (przeznaczone wyłącznie do eksterminacji), koncentracyjne, obozy pracy przymusowej, karne, służby budowlanej, budowy urządzeń wojskowych oraz obozy przesiedleńcze i przejściowe. Obozy koncentracyjne i pracy również służyły jako narzędzie wyniszczenia. Funkcję eksterminacji połączono z funkcją ekonomiczną obozów. Obozy podlegały Głównemu Urzędowi Bezpieczeństwa Rzeszy, Głównemu Urzędowi Gospodarki i Administracji SS i Inspektoratowi Obozów Koncentracyjnych (od 3 marca 1942 r. wszedł w skład Głównego Urzędu Gospodarki i Administracji SS)⁵⁵.

⁵² Akta DR, sygn. 202/III/145, 1944, Kronika..., nr 20 z 8 VI 1944; sygn. 202/III/121, Dep. IiP, S.W., Sprawozdanie sytuacyjne, 1943—1944, Sprawozdanie sytuacyjne woj. białostockiego.

⁵³ Akta DR, sygn. 202/III/145, Dep. IiP, 1944, Kronika..., nr 23 z 30 VI 1944.

⁵⁴ *Białostockie*, Warszawa 1969, „Biblioteka Wiedzy o Polsce Ludowej”, s. 44.

⁵⁵ Cz. Madajczyk, *op. cit.*, t. II, s. 273—277; J. Krasuski, *op. cit.*, s. 431; *Encyklopedia II wojny światowej*, Warszawa 1975, s. 376, 379; Z. Tokarz, *Stan*

Akta Delegatury wielokrotnie podawały informacje o istnieniu i funkcjonowaniu obozów różnych kategorii. W materiałach DR dotyczących regencji ciechanowskiej znaleźć można ogólne wzmianki o wysyłaniu inteligencji do obozów koncentracyjnych. Również aresztowanych w październiku 1943 r. nauczycieli (o czym była już mowa) zesłano do obozów koncentracyjnych, a młodzież skierowano do obozów pracy przymusowej. W wymienionych raportach brak jest sprecyzowania, do jakich obozów zesłano aresztowanych. Podobnie sprawa wyglądała w Sprawozdaniu dla Agencji „Kraj” z 2 czerwca 1944 r., w którym donoszono o aresztowaniach w Ostrołęce oraz w gminach leżących w pobliżu dawnej granicy pruskiej. Również w tym przypadku nie podano żadnych bliższych szczegółów⁵⁶. W raportach Delegatury można znaleźć też wzmiankę o obozie przesiedleńczym w Działdowie. Nazywano go wówczas „obozem rozdzielczym”, w którym odbywała się selekcja wysiedlanych. Informowano, że wysiedleńcy po kąpieli i dezynfekcji byli odtransportowywani w inne miejsca przesiedlenia lub do innych obozów. W obozie działdowskim zatrzymani narażeni byli na rabunki i kradzieże. Bywały przypadki, że pod groźbą śmierci Niemcy zmuszali ich do oddawania wartościowych rzeczy. Niektórzy Polacy ulegali groźbom, niektórzy nie. W obozie tym przebywała większość księży z terenu regencji ciechanowskiej, z arcybiskupem Nowowiejskim i biskupem Watubańskim. Początkowo byli więzieni w Słabnie (11 km od Płocka). Arcybiskup Nowowiejski (80-letni) zmarł wkrótce. Śmierć też poniósł biskup Watubański.

Delegatura alarmowała, że w ciągu dwóch pierwszych lat okupacji z diecezji płockiej wywieziono do obozów koncentracyjnych kilkudziesięciu księży, z których większość zmarła. Nielicznym udało się zbiec do Generalnego Gubernatorstwa⁵⁷.

Dziś wiadomo, że obóz w Działdowie był usytuowany przy ul. Grunwaldzkiej, na terenie dawnych koszar III batalionu 32. pp. Początkowo skomasowano tam i przeprowadzono likwidację więźniów politycznych, aresztowanych przez Einsatzkommando jeszcze w okresie działań wojennych. Od początków lutego 1940 r. do końca kwietnia tegoż roku funkcjonował jako obóz zagłady. Pełnił również funkcję obozu dla przesiedleńców. W maju 1940 r. został przekształcony w obóz pracy. W szeregu publikacji można znaleźć potwierdzenie zbrodni dokonywanych na duchowieństwie polskim w regencji ciechanowskiej. Jest też wzmianka o arcy-

badań nad problematyką obozów hitlerowskich w Polsce, [w:] *Stan...*, t. I, s. 338—389; *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939—1945. Informator encyklopedyczny*, Warszawa 1979, s. 14—24.

⁵⁶ Akta DR, sygn. 202/III/155, Dep. IiP, S.Z., 1943—1944, „Okręg ciechanowski po 4 latach wojny”; sygn. 202/III/195, Dep. IiP, 1944, *Kronika...*, nr 19/44 z 2 VI 1944.

⁵⁷ Akta DR, sygn. 202/III/139, Dep. IiP, S.Z., Raport o sytuacji na ZZ, 1942—1944, Raport nr 8 [...], E. Okręg ciechanowski; sygn. 202/III/139, Dep. IiP, S.Z., 1942—1944, Raport nr 2 o sytuacji na Ziemiach Zachodnich. D. Ciechanowski.

biskupie Antonim Julianie Nowowiejskim, że zmarł w maju lub czerwcu 1941 r., natomiast biskup Leon Wetmański (nie Watubański) został zamordowany we wrześniu 1941 r. Obaj biskupi ponieśli śmierć w obozie działdowskim⁵⁸.

Na terenie regencji ciechanowskiej działały też obozy karne. Według danych Delegatury założono je we wszystkich miastach powiatowych. Były przepełnione „pracownikami”. Szczególnie złą opinię miały obozy w Płońsku, Sierpcu, Makowie i Ciechanowie. Podczas wojny nie zawsze prawidłowo rozróżniano kategorie obozów⁵⁹. Według literatury powojennej na terenie regencji ciechanowskiej istniało 50 karnych obozów pracy⁶⁰.

Znajdujemy też wzmianki dotyczące obozów na terenie Białostoczczyzny. Delegatura donosiła o obozach karnych utworzonych w miejscowościach, w których znajdowały się siedziby amtkomisarzy. Były to małe obozy pracy, w których umieszczano skazanych na okres od 10 dni do 3 miesięcy za drobne przestępstwa administracyjno-gospodarcze. Wyroki wydawał amtkomisarz. Strażnicy rekrutowali się z policji państwowej. Znęcali się oni ustawicznie nad więźniami. W dokumentach Delegatury Rządu wspomniano o obozie karnym w Grajewie, z którego wywieziono do Majdanka 3 sierpnia 1943 r. 30 osób. Obozy pracy oceniano wówczas jako jedno z narzędzi terroru⁶¹.

Zaznaczyć należy, że na terenie Białostoczczyzny było 13 obozów pracy, m.in. w Andrychach, Augustowie, Grajewie, Sokółkach, Suwałkach. Niektóre miały charakter zwykłego obozu pracy, inne zaś były typu karnego, jak wspomniany w dokumencie DR obóz w Grajewie. Obóz ten istniał od lipca 1941 r. do 21 stycznia 1945 r. Przeciętny stan więźniów wynosił 180 osób. Nie natrafiono w naszych publikacjach na informację dotyczącą transportu do Majdanka⁶².

W eksterminacji ludności dużą rolę odgrywały więzienia. Przy gesta-

⁵⁸ J. Gumkowski, *Obóz hitlerowski w Działdowie*, BGKBZHW, t. 10, 1958, s. 63, 68; J. Gumkowski, K. Leszczyński, *Okupacja hitlerowska w Polsce*, Warszawa 1963, s. 125; T. Walichnowski, *op. cit.*, s. 44; R. Juszkiewicz, *Mławskie Mazowsze...*, s. 151; *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymsko-katolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939—1945*, z. I, Warszawa 1977, s. 168.

⁵⁹ Por.: przypis nr 55 i Akta DR, sygn. 202/III/139, Dep. IiP, S.Z., Raport o sytuacji na ZZ, 1942—1944, Raport nr 8 [...], E. Okręg ciechanowski; sygn. 202/III/139, Dep. IiP, S.Z., 1942—1944, Raport nr 2 [...], D. Ciechanowskie.

⁶⁰ R. Juszkiewicz, *Mławskie Mazowsze...*, s. 134—137; tenże, *Obozy w regencji ciechanowskiej*, „Notatki Płockie”, nr 1/45, styczeń—luty 1968, s. 33—37

⁶¹ Akta DR, sygn. 202/III/1, Informacja bieżąca, nr 6/79 z 10 II 1943.

⁶² *Obozy zagłady, obozy koncentracyjne i obozy pracy na ziemiach polskich w latach 1939—1945*, opr. Z. Czyńska i B. Kupś, BGKBZHW, cz. I, 1946, s. 32; *Obozy hitlerowskie [...]* Informator..., s. 790.

po działały więzienia policyjne. Istniały też tzw. więzienia o charakterze obostrzonego obozu karnego oraz więzienia karne⁶³.

W przejranych aktach DR nie natrafiono na jakiegokolwiek wzmianki dotyczące więzień z terenu regencji ciechanowskiej. Sporo informacji można natomiast znaleźć o terenie białostockim. W 1942 r. donoszono: „Z końcem października br. zbiegła z więzienia w Białymstoku grupa więźniów. W czasie ucieczki poza więzienie w obrębie miasta doszło do starcia z policją niemiecką, w trakcie czego zginął jeden policjant niemiecki. W odpowiedzi na to władze niemieckie zaarrestowały 50 osób jako zakładników. Los aresztowanych nie jest jeszcze znany. Są pogłoski, że liczbę zakładników powiększono”. Ten sam dokument informował: „W więzieniu białostockim gestapowcy zastrzelili na miejscu dwu dozorców więziennych pod pozorem pomagania więźniom”. Dziś wiadomo, że z więzienia białostockiego zbiegło jesienią 1942 r. 4 więźniów. W trakcie ucieczki został zraniony wartownik pocztowy. W odwet za tę ucieczkę w ogrodzie więziennym hitlerowcy rozstrzelali 25 osób, w tym 4 kobiety, 5 kolejarzy, 2 nauczycieli, 1 inżyniera⁶⁴.

W Sprawozdaniu sytuacyjnym za kwiecień 1943 r. informowano o aresztowaniu 40 Polaków w Augustowie, a ponadto 30 kwietnia 1943 r. 80 zakładników, których przewieziono do Białegostoku. Więzienie białostockie, w którym liczba więźniów sięgała 1800, było opróżniane. Część więźniów, w liczbie 465, wywieziono pod Gdańsk, rzekomo na roboty. Natomiast z 200 więźniów wywiezionych z Białegostoku „przed kilkoma tygodniami” wielu stracono pod Nowosiólkami. W lecie 1943 r. aresztowano w okręgu 500 osób, z których 270 wywieziono do Majdanka. W dniu 23 sierpnia 1943 r. z więzienia białostockiego zabrano do Majdanka 247 osób. W tym samym czasie w Białymstoku rozstrzelano 75 więźniów politycznych. Ponadto aresztowano 50 zakładników, których umieszczono w więzieniu białostockim, za zabicie zaś konfidenta gestapo aresztowano w Białymstoku 20 zakładników. Z 29 na 30 czerwca 1943 r. w lesie za wsią Jeziorko pod Łomżą hitlerowcy rozstrzelali 62 osoby.

Według ustaleń K. Dunin-Wąsowicza, w kwietniu 1943 r. przywieziono z Białegostoku do Stutthofu 200 Polaków. W dokumencie zaś jest mowa o 465. Być może, że część więźniów skierowano gdzie indziej i do Stutthofu trafiło 200. Nie można też wykluczyć nieścisłości u Dunin-Wąsowicza. W świetle ostatnio opublikowanych ustaleń, transporty z więzienia białostockiego do Majdanka odbyły się 24 VI 1943 r. (120 osób), 31 VII 1943 r. (150 osób), 7 VIII 1943 r. (202 osoby), 16 VIII 1943 r. (ok.

⁶³ *Encyklopedia...*, s. 379. Szerzej: P. Matusak, *Hitlerowskie więzienia i areszty na ziemiach polskich*, [w:] *Stan...*, t. I, s. 336—337; *Obozy hitlerowskie [...]* *Informator...*, s. 24—33.

⁶⁴ Por.: Akta DR, sygn. P. 30, materiały nie uporządkowane, *Wiadomości z Białostoczczyzny*, nr 22 z 25 XI 1942; K. Leszczyński, *Eksterminacja...*, s. 124—125.

500 osób). Ponadto w okresie od września do listopada do Majdanka przybyło 21 transportów z ziem wschodnich, m.in. z Białegostoku. Wiadomość o straceniu 75 więźniów w Białymstoku znajduje również potwierdzenie w publikacjach krajowych. Odnośnie zaś do egzekucji koło wsi Jezioro nadmieńmy, że w wykazie miejsc straceń województwa białostockiego, opublikowanym w BGKBZHWP w 1959 r. wymienione są trzy egzekucje w tym miejscu. W dwóch przypadkach nie udało się ustalić ani daty, ani liczby ofiar. Wiadomo tylko, że skazańców przywieziono raz z łomżyńskiego więzienia, a raz z przytułku dla starców w Pieńkach Borowych. Przepuszczalnie w rachubę wchodzi jedna z dwóch egzekucji, gdyż trzecia odbyła się 15 lipca 1943 r. (50 rozstrzelanych). Nie udało się ustalić liczby ofiar w lesie Nowosiółki⁶⁵.

W raporcie ze stycznia 1944 r. czytamy o aresztowaniu 5 rodzin ze wsi Wrocień za uchylanie się od poboru. Z kolei w początkach 1944 r., w związku z zatrzymaniem gońca wiozącego 500 RM, których pochodzenia nie umiał wytłumaczyć, aresztowano w Starosielcach 25 osób oraz księdza proboszcza Lewosza i katechetę starosieleckiego. Zaznaczyć trzeba, że część informacji, dotycząca aresztowania gońca oraz proboszcza wraz z katechetą, nie miała być podawana do wiadomości publicznej. Inny raport informatora donosił o aresztowaniu w powiatach: wysokomazowieckim i łomżyńskim, kilku tysięcy osób. W samej Łomży aresztowano 1000 osób, w Branowie pod Wizną — 150. Jednakże w raporcie tym brak daty i konkretniejszych uwag. Nie wiadomo, czy chodziło w tym wypadku o pacyfikację letnią 1943 r., czy też o pacyfikację z 1944 r.⁶⁶ Według meldunków Delegatury w okresie od 18 grudnia 1943 r. do 3 lutego 1944 r. w okręgu białostockim aresztowano 418 osób. W tym samym dokumencie czytamy: „Do obozu Stutthof wywieziono 524 więźniów i personel więzienny”. W innym sprawozdaniu podano: „Dnia 3 lutego wywieziono z tego więzienia [tj. białostockiego — B.Ch.] 280

⁶⁵ Por.: Akta DR, sygn. 202/III/120, Dep. IiP, S.W., 1943, Ziemia Wschodnie; sygn. 202/III/122, Dep. IiP, S.W., 1943, Miesięczny przegląd terenowy, VII. Okręg białostocki; sygn. 202/III/121, Dep. IiP, S.W., Sprawozdanie sytuacyjne, 1943—1944, Sprawozdanie sytuacyjne z Ziemi Wschodnich za miesiąc kwiecień 1943; K. Leszczyński, *Eksterminacja...*, s. 124, 133—134; Cz. Madajczyk, *op. cit.*, t. II, s. 241; Z. Leszczyńska, *Transporty więźniów do obozu na Majdanku*, „Zeszyty Majdanka”, t. 4, 1969, s. 199, 201; K. Dunin-Wąsowicz, *Obóz koncentracyjny Stutthof*, Gdynia 1970, s. 105; *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939—1945. Więzienia i areszty*, GKBZHWP i Rada Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa PRL, Projekt, t. V, Warszawa 1970, s. 1—3; *Obozy hitlerowskie [...]. Informator...*, s. 103.

⁶⁶ Akta DR, sygn. 202/III/193, Dep. IiP, S.W., Sprawozdanie sytuacyjne „Granicy”..., 1943—1944, Sprawozdanie sytuacyjne z Ziemi Wschodnich za miesiąc styczeń 1944, Białostoczczyzna; sygn. 202/III/193, Dep. IiP, Raporty tygodniowe z Ziemi Wschodnich za miesiące styczeń—lipiec 1944, Raport tygodniowy z Ziemi Wschodnich, nr 24 z 7 II 1944; sygn. 202/III/149, Dep. IiP, S.W., 1942—1944, Z pogranicza Prus Wschodnich.

mężczyzn do Gdańska. Zabrano ich łącznie z obsługą więzienną. Prócz strażników Polaków wywieziono tych strażników Białorusinów, którzy pracowali tam od dawna. Również oddział żeński ma spotkać podobny los⁶⁷. W materiałach DR wspomniano też o aresztowaniu w lutym 1944 r. ponad 500 osób. W tym samym miesiącu z Białegostoku i Łomży wywieziono do obozu w Stutthofie 297 osób. Przypuszczalnie mamy do czynienia z tą samą informacją, którą zacytowano wyżej. W marcu aresztowali hitlerowcy również 500 ludzi, a do Stutthofu wywieźli 300 więźniów. W raporcie zaznaczono, że dane liczbowe dotyczące transportów do Stutthofu są niekompletne. Piszący raport mylnie wymienił nazwę „Strutthof”. W aktach Delegatury z maja 1944 r. podano także o aresztowaniu w okręgu białostockim ponad 600 osób. Z tej liczby wywieziono do obozów karnych 120 aresztantów. Nie sprecyzowano natomiast, do jakich obozów zostali oni przewiezieni⁶⁸.

W Raporcie tygodniowym z Ziem Wschodnich za maj 1944 r. alarmowano, że „w połowie kwietnia przeszła przez Białystok nowa fala masowych aresztowań Polaków. Dla stworzenia dla nich miejsca w więzieniu rozstrzelano 250 osób dawniej uwięzionych”⁶⁹. Informowano, że więzienia w Białymstoku i Łomży są przepełnione (w Łomży aresztowano 1300 osób). Informacja ta oparta jest na wiadomościach z Kroniki Ziem Zachodnich dla Agencji „Kraj”, nr 22 z 23 IV 1944 r. Zachodzi tu sprzeczność między danymi przytoczonymi uprzednio. Przypuszczalnie ostatnia liczba jest trochę przesadzona. Jest to możliwe, gdyż sporządzający meldunki informatorzy często wobec braku wiarygodnych źródeł podawali dane w przybliżeniu⁷⁰.

W maju 1944 r. przez okręg białostocki znowu przeszła fala masowych aresztowań. Była to odpowiedź okupanta na wspomniany już zamach majowy. Aresztowano wówczas 1500 Polaków, przeważnie młodych mężczyzn, których osadzono w więzieniu białostockim. Dokonano tam kilku masowych egzekucji. Hitlerowcy część aresztowanych skierowali do obozu Stutthof pod Gdańskiem. Więzienia w Białymstoku, Łomży, Grodnie

⁶⁷ Akta DR, sygn. 202/III/125, Dep. IiP, S.W., Informacja narodowościowa, 1943—1944, Informacja wschodnia i narodowościowa, nr 23 z 2 VI 1944; sygn. 202/III/121, Dep. IiP, S.W., Sprawozdanie sytuacyjne, 1943—1944, Sprawozdanie sytuacyjne z Ziem Wschodnich za miesiąc marzec 1944.

⁶⁸ Akta DR, sygn. 202/III/125, Dep. IiP, S.W., Informacja narodowościowa, 1943—1944, Informacja wschodnia i narodowościowa, nr 21 z 19 V 1944, Okręg białostocki, nr 26 z maja 1944.

⁶⁹ Akta DR, sygn. 202/III/125, Dep. IiP, Raport tygodniowy z Ziem Wschodnich za miesiące styczeń—lipiec 1944, Raport nr 38 z 10 V 1944, Białostoczczyzna. Patrz też: sygn. 202/III/130, Dep. IiP, S.W., 1941—1944, Sytuacja na Ziemiach Wschodnich, kwiecień—maj 1944.

⁷⁰ Akta DR, sygn. 202/III/195, Dep. IiP, 1944.

były do tego stopnia przepelnione aresztowanymi rodzinami, starcami, dziećmi, że zapełnione były nawet dziedzińce więzienne⁷¹.

W dokumentach DR są też informacje o więzieniu grodzieńskim. W Sprawozdaniu sytuacyjnym «Granicy» z Ziemi Wschodnich za grudzień 1943 r. czytamy o zwolnieniu z tego więzienia szeregu osób narodowości polskiej, m.in. księży, w tym księdza dziekana Jaroszewicza. Znaleźć też można wzmianki o egzekucjach w więzieniu w Grodnie, dokonanych w 1943 r. przez wymieniony już oddział SS Müllera. Ogólne wzmianki ponadto zamieszczono o więzieniu suwalskim⁷².

Odnośnie do transportów do obozu w Stutthofie zaznaczyć trzeba, że w publikacjach powojennych wymieniano transporty z 5 lutego 1944 r. i z 23 marca 1944 r. Są to daty przybycia więźniów z Białegostoku do Stutthofu. Transporty z terenów wschodnich, tj. z Rygi, okręgu białostockiego, Prus Wschodnich, nasiliły się zwłaszcza między majem a wrześniem 1944 r. Przybyło wówczas do Stutthofu około 60 tys. więźniów⁷³. Jeżeli zaś chodzi o masowe aresztowania w maju 1944 r., nadmienimy, że 27 maja miała miejsce tzw. Sonderaktion przeciwko polskiemu ruchowi oporu w Łapach i okolicy. Aresztowano wówczas około 1200 osób. Co do egzekucji więzionych dodać można tylko, że w ogrodzie więzienia białostockiego od czerwca 1941 r. do stycznia 1943 r. zamordowano 2500 osób, natomiast w lesie Grabówki — około 16 tys. Dokładnej liczby zamordowanych w więzieniu łomżyńskim i suwalskim nie udało się ustalić⁷⁴. W żadnym wypadku nie podano też kategorii więzienia.

Podczas II wojny bardzo ucierpiała ludność żydowska. W okresie od października 1939 r. do października 1940 r. Niemcy przeprowadzali izolację Żydów od ludności polskiej i likwidację ich siły gospodarczej. W drugim okresie (październik 1940 r. — czerwiec 1941 r.) tworzyli getta, w których skupiali ludność żydowską i poddawali represjom. Od lipca 1941 r. rozpoczęło się masowe mordowanie ludności żydowskiej. W dniu 20 stycznia 1942 r. odbyła się konferencja Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy w Berlinie, na której podjęto przygotowania do tzw. „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”⁷⁵.

⁷¹ Akta DR, sygn. 202/III/143, Dep. IiP, 1944, Kronika..., nr 20/44 z 8 VI 1944; sygn. 202/III/145, Dep. IiP, Kronika..., nr 23/44 z 30 VI 1944.

⁷² Akta DR, sygn. 202/III/193; sygn. 202/III/168, t. I., Dep. IiP, S.Z.

⁷³ K. Dunin-Wąsowicz, *op. cit.*, s. 138, 140; Cz. Madajczyk, *op. cit.*, t. II, s. 303.

⁷⁴ K. Leszczyński, *Eksterminacja...*, s. 124—125, 135; Sz. Datner, *Niemiecki okupacyjny aparat...*, s. 21; A. Omiljanowicz, *Tropiąc...*, s. 328; tenże, *Stalowy szlak*, Warszawa 1973, s. 199—202, 211—213.

⁷⁵ Cz. Madajczyk, *op. cit.*, t. II, s. 213—225; *Okupacja i ruch oporu...*, t. I, s. 408—416, 567—568. Zob. także: A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka eksterminacji Żydów w latach 1939—1945 jako jeden z przejawów imperializmu niemieckiego*, Warszawa 1953; *Eksterminacja Żydów na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej*. Zbiór dokumentów, zebrał i opr. T. Berenstein, A. Eisen-

Materiały DR przynoszą garść informacji dotyczących martyrologii ludności żydowskiej. W raporcie „Okręg ciechanowski po 4 latach wojny” podano wiadomość o likwidacji Żydów na terenie regencji ciechanowskiej. Ich mienie zostało skonfiskowane. W 1943 r. informator Delegatury podawał, że „problem żydowski nie istnieje w okręgu ciechanowskim”. Ludność żydowską hitlerowcy wywieźli do Generalnego Gubernatorstwa, a pozostałych, nielicznych, likwidowali na miejscu⁷⁶.

Dziś wiadomo, że ludność żydowska została istotnie wysiedlona z terenu regencji ciechanowskiej lub zamknięta w gettach. W końcu 1943 r. „kwestia żydowska” została tam ostatecznie rozwiązana. Poszczególne getta zostały zlikwidowane⁷⁷.

W Białymstoku Niemcy rozpoczęli swoje „panowanie” od masowych zbrodni dokonywanych na Polakach, Rosjanach, Białorusinach, Żydach. W aktach Delegatury Rządu znajduje się nie datowany raport informatora, który odbył podróż do Białegostoku wkrótce po agresji Niemiec na ZSRR. Z raportu wynika, że Żydów pędzono od kościoła na rynku, następnie ulicą 3 Maja w rejon północnego miasta, gdzie zaczęto palić ich żywcem, przy czym do uciekających strzelano. Zbrodnia ta dokonana została pod pretekstem strzelania do wojska niemieckiego. Spalenie Żydów odbyło się też w Berezie Kartuskiej. Rzezi na ludności żydowskiej hitlerowcy dokonywali, nie zwracając uwagi na płeć ani wiek. W Łomży 1 września 1941 r. wymordowano ich w liczbie 1800, a w miejscowości Rudla — 640. Przytoczone informacje znajdują potwierdzenie w opracowaniach krajowych⁷⁸.

Część ludności żydowskiej hitlerowcy skoncentrowali w obozach pracy, co również znalazło odbicie w materiałach Delegatury. W obozach tych panowały bardzo ciężkie warunki. Jeden z obozów, w Kielbasinie, otoczony był drutem kolczastym. W obozie tym brakowało baraków, prycz, latryn. Więźniowie, niezależnie od pogody, pracowali na dworze. Wyżywienie, podawane w korytach, stanowiły obierki z kartofli i brukwi. W obozie szerzyła się biegunka i tyfus. Wiele osób, wskutek ciężkich warunków, dostało pomieszania zmysłów.

Z obozów tych odchodziły transporty. Spora część wywożonych nie docierała do miejsca przeznaczenia, jakim był obóz natychmiastowej zagłady w Treblince. Dokumenty DR wspominają też o obozach w Bogu-

bach, A. Rutkowski, Warszawa 1957; F. Friedman, *Zagłada Żydów polskich w latach 1939—1945*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich”, t. I, 1946, s. 163—208.

⁷⁶ Akta DR, sygn. 202/III/155, Dep. IiP, S.Z., 1943—1944.

⁷⁷ R. Juszkiewicz, *Mławskie Mazowsze...*, s. 141—143; Cz. Madajczyk, *op. cit.*, t. II, s. 217. Por. także: R. Bartoń, *Tej karty dziejów Ciechanowa nie godzi się zapomnieć*, „Pięć rzek”, 1962, nr 3, s. 7—11.

⁷⁸ Por.: Akta DR, sygn. 202/III/130, Dep. IiP, S.W., 1941—1944; Sytuacja polityczna. Białystok 10 IX—1 X 1941 i Cz. Madajczyk, *op. cit.*, t. II, s. 224; J. Karlikowski, *op. cit.*, s. 49—50.

szach, Zambrowie, Trawnikach i Dorohoburzu⁷⁹. Żydów zamieszkujących okręg białostocki skoncentrowano w następujących obozach pracy: Wołkowysku, Kiełbasinie, Boguszach i w byłych koszarach 10. pułku ułanów koło Białegostoku. Warunki, o których wspominają dokumenty DR, potwierdzają historycy krajowi⁸⁰.

Za pomoc udzielaną ludności żydowskiej groziła kara śmierci. W kwietniu 1943 r. w okręgu białostockim ukazały się zarządzenia, na mocy których karze śmierci podlegały osoby ukrywające m.in. Żydów. W sprawozdaniu ze stycznia 1944 r. podano, że zamordowano 2 szoferów (Polaka i Rosjanina) za okazaną Żydom pomoc podczas uciezki. Raport jednak nie podaje na ten temat bliższych szczegółów. Nie natrafiono na informację potwierdzającą tę wiadomość. Wiadomo zaś, że w okresie likwidacji getta w Wołkowysku pomocy udzielało kilku Polaków, m.in. szofer, który przewoził Żydów do „bezpieczniejszego” getta w Białymstoku. Być może, że w sprawozdaniu Delegatury mowa jest właśnie o nim. Mogło jednak też chodzić o zupełnie inną, nieznaną egzekucję⁸¹.

Jak podawały dokumenty DR, między 12 a 19 lutego 1943 r. rozpoczęto likwidację getta białostockiego. Podczas tej akcji zginęło 1000 Żydów, a 12 000 wywieziono w kierunku Małkini. Wyrażono przypuszczenie, że miejscem docelowym była Treblinka. Podczas likwidacji Żydzi stawili silny opór. Getto liczyło wówczas 40 000 mieszkańców. O dalszej wywóźce ludności żydowskiej do obozów w Boguszach i Zambrowie wspomina raport z kwietnia 1943 r. Transport ten Delegatura oceniała jako zapowiedź nowej likwidacji getta, jakkolwiek zaznaczyła, że drugi etap tej likwidacji nie nastąpił. Do pracy Żydzi chodzili nadal pod eskortą. Na ukrywających się po lasach organizowane były oblawy. W przypadku schwywania zbiega rozstrzeliwano go na miejscu⁸².

W drugiej połowie 1943 r. dokumenty DR donosiły o następnej likwidacji getta białostockiego. Według tych danych, w getcie do 21 sierpnia zasadniczo panował spokój. Jednakże między 15 a 21 sierpnia z Białegostoku do Trawnik przywieziono 4 wagony z ludnością żydowską.

⁷⁹ Akta DR, sygn. 202/III/8, Dep. IiP, Aneksy do raportów; sygn. 202/III/121, Dep. IiP, S.W., sygn. 202/III/123, Dep. IiP, Informacja narodowościowa, 1942—1944, nr 1 z 3 IX 1943.

⁸⁰ J. Karlikowski, *op. cit.*, s. 51—52.

⁸¹ Por.: Akta DR, sygn. 202/III/193, Dep. IiP, S.W., Sprawozdanie sytuacyjne za miesiąc maj 1943, woj. białostockie; sygn. 202/III/193, Sprawozdanie sytuacyjne „Granicy”..., 1943—1944, Sprawozdanie sytuacyjne z Ziemi Wschodnich, Białostoczczyzna; sygn. 202/II-7, Dep. Spr. Wewn., Ziemia Wschodnie, Przegląd terenowy, 1943, Przegląd terenowy 15 III—15 V 1943. i Sz. Datner, *Los sprawiedliwych. Karta z dziejów ratownictwa Żydów w okupowanej Polsce*, Warszawa 1968, s. 38—59.

⁸² Akta DR, sygn. 202/III/127, Dep. IiP, S.W., Sprawozdanie sytuacyjne, 1943—1944, Sprawozdanie sytuacyjne za miesiąc luty 1943, woj. białostockie; Sprawozdanie sytuacyjne za miesiąc kwiecień 1943, woj. białostockie; sygn. 202/III/193, Dep. IiP, S.W., Sprawozdanie sytuacyjne, 1943—1944, woj. białostockie.

Część hitlerowcy skierowali do obozu karnego w Dorohobużu, część zastrzelili na miejscu, a resztę wywieźli po dokonaniu selekcji 27 września do obozu w Sobiborze. W dniu 22 sierpnia 1943 r. Niemcy otoczyli getto ścisłym kordonem. Następnego dnia o godzinie 6.00 rano rozpoczęto likwidację. Oprócz Niemców brały w niej udział jednostki ukraińskie i białoruskie. W aktach nie sprecyzowano, o jakie to jednostki chodziło. Do 26 sierpnia 1943 r. wywieziono z getta 7 pociągów do Treblinki, a 1 do Warszawy. W dniach 27 i 28 sierpnia 1943 r. wysłano do Warszawy dwa pociągi z dziećmi żydowskimi wraz z pielęgniarkami (Żydówkami). Zauważono brak eskorty SS. W związku z tym Delegatura wyrażała przypuszczenie, że z dzieci tych będzie pobierana krew.

W getcie pierwsze walki rozpoczęły się 27 sierpnia 1943 r. przy ul. Fabrycznej. Szczególnie zacięty opór stawili Żydzi przy ul. Białostoczczańskiej. Podczas akcji hitlerowcy użyli artylerii, broni pancernej, natomiast bojownicy żydowscy — granatów, rewolwerów i butelek z benzyną. Niszczono kolejno mieszkania. Wymordowano lub wysłano na zagładę 30 tys. Żydów. W Białymstoku rozlepiono afisze zabraniające pod karą śmierci udzielania pomocy Żydom uciekającym z transportów lub z getta. Zginęło około 100 Niemców i Ukraińców. Mimo bohaterkiego oporu w ciągu września 1943 r. getto zostało zlikwidowane. Dnia 3 listopada 1943 r. hitlerowcy dokonali masakry i likwidacji obozu w Trawnikach. Zginęło wówczas 10 tys. Żydów. W aktach DR można zauważyć sprzeczność, która być może wynika z braku rozeznania w sytuacji, a oprócz tego z różnorodności raportów. I tak w raporcie z 3 września 1943 r. czytamy o likwidacji getta od połowy sierpnia tegoż roku, a jednocześnie, iż w dniu 21 sierpnia walki były już w toku⁸³.

Według powojennych opracowań pierwsza likwidacja getta białostockiego odbyła się między 5 a 12 lutego 1943 r. Na miejscu zginęło około 1000 osób, a 10 tys. deportowano do Treblinki. Wobec klęsk militarnych na Wschodzie oraz wzrostu oporu Himmler rozkazał ostatecznie zlikwidować getto. W dniu 16 sierpnia 1943 r. oddziały SS i policji, wspierane czołgami, wkroczyły do getta. Po stłumieniu oporu w dniu 15 września ludność deportowano do Trawnik, Majdanka i Oświęcimia. Dnia 3 listopada 1943 r. miała miejsce masakra 20 tys. Żydów na Majdanku. Większość stanowili przywiezieni z Białostoczczyzny⁸⁴.

⁸³ Akta DR, sygn. 202/III/149, Dep. IiP, S.W., 1942—1944, Meldunek z terenu białostockiego (Kurpiowszczyzna), 1943; sygn. 202/III/123, Dep. IiP, S.W., Informacja narodowościowa, 1942—1944, Informacja narodowościowa, nr 1 z 3 IX 1943, nr 2 z 18 IX 1943, nr 3 i 4 z 15 X 1943, nr 7 z 10 XII 1943, nr 8 z 31 XII 1943.

⁸⁴ Por.: Cz. Madajczyk, *op. cit.*, t. II, s. 326—328; Sz. Datner, *Walka i zagłada białostockiego getta*, Łódź 1946, s. 45; A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, Warszawa 1961, s. 464; *Polacy i Żydzi, 1939—1945*, opr. S. Wroński, M. Zwolakowa, Warszawa 1971, s. 206—207; J. Nowakowski, *Na zachód od Łaby. Wyrok za 2 000 000 marek*, WTK, nr 27 z 4 VII 1976; *Obozy hitlerowskie [...] Informator...*, s. 100—102. Szerzej na temat getta białostockiego

Delegatura informowała też ogólnikowo o getcie w Grodnie. Donosiła, że w drugiej połowie 1942 r. Niemcy wzmogli akcję likwidacji Żydów. Jednakże w Grodnie część Żydów starała się wykupić. Z szeregu miejscowości zwożono ludność żydowską do koszar w Zambrowie. W sprawozdaniu za luty 1943 r. informowano o całkowitej likwidacji getta grodzieńskiego⁸⁵.

Materiał faktograficzny zawarty w aktach Delegatury przedstawiony został tu w formie skrótowej. Jest on zróżnicowany pod względem merytorycznym. Często, mimo zaleceń „Instrukcji”, o której była mowa we wstępie, używano sformułowań: „niedawno”, „pewien”. W wielu wypadkach przy podawaniu informacji uderza brak dokładnej daty. Wskutek tego umiejscowienia w czasie można dokonać jedynie w przybliżeniu, przyjmując jako punkt wyjściowy datę danego dokumentu. Niektóre wiadomości nie znajdują potwierdzenia w literaturze krajowej, co nie oznacza oczywiście, że wszystkie fakty podane w dokumentach są nieprawdziwe. Ze względu na specyficzne warunki pracy konspiracyjnej wydaje się, że i tak meldunki te były sporządzane w miarę dokładnie, aczkolwiek w wielu wypadkach można znaleźć informacje nie tylko nieścisłe, ale i błędne. Nie zawsze była możliwość zebrania dokładnych danych. Biorąc to wszystko pod uwagę dochodzimy do wniosku, że mimo iż konieczna jest weryfikacja, materiały Delegatury stanowią cenne źródło wiedzy o okupowanych terenach.

stockiego: B. Mark, *Życie i walka młodzieży w gettach w okresie okupacji hitlerowskiej (1939—1944)*, Warszawa 1961; tenże, *Ruch oporu w getcie białostockim*, Warszawa 1952; P. Kapłań, *Judentrat w Białymstoku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 1966, nr 60, s. 51—76; tenże, *Zagłada Białegostoku*, ibid., s. 77—88; *Dokumenty dotyczące getta białostockiego*, wybrał i podał do druku A. Rutkowski, ibid., s. 89—109; Sz. Datner, *Eksterminacja ludności żydowskiej w okręgu białostockim*, ibid., s. 3—50; tenże, *Masada białostocka*, „Więź”, 1975, nr 4.

⁸⁵ Akta DR, sygn. P. 30, Wiadomości z Białostoczczyzny, nr 22 z 25 XI 1942, materiały nie uporządkowane; sygn. 202/III/121, Dep. II P, S.W., Sprawozdanie sytuacyjne, 1943—1944, Sprawozdanie sytuacyjne z Ziemi Wschodnich za miesiąc luty 1943.

ANEKSY

FRAGMENTY Z AKT DELEGATURY RZĄDU RP NA KRAJ DOTYCZĄCE PACYFIKACJI LETNIEJ 1943 R. NA BIAŁOSTOCKIŻNIE

Aneks I

Sprawozdanie sytuacyjne B.W. z Ziem Wschodnich za miesiąc lipiec 1943 r., Akta DR, sygn. 202/III/193, Dep. IIP, S.W., Sprawozdanie sytuacyjne „Granicy” z Ziem Wschodnich, 1943—1944.

II BIAŁOSTOCKIE

Terror okupanta

Ludność polska na terenie województwa białostockiego była w lipcu (zwłaszcza pomiędzy 10 a 15) obiektem tak gwałtownego terroru ze strony okupacji niemieckiej, że popełnione tu na Polakach zbrodnie nie ustępują zimowemu terrorowi w Zamojszczyźnie, a po tym na innych terenach ziemi lubelskiej, a nawet prześcigają tamte wydarzenia pod względem okrucieństwa.

Na pozór można wiązać te represje z akcją wcześniejszą samoobrony polskiej, która w marcu i kwietniu zmierzała do tępienia szkodników narodowych, wysługujących się okupantowi, przy czym wykonano też kilka zamachów na Niemców; w tym czasie wyroki objęły dwóch agentów gestapo w Białymstoku, z których jeden był buchalterem rzeźni miejskiej, pod Białymstokiem zabito zaś 29 IV żandarma niemieckiego. W doraźnym odwecie Niemcy rozstrzelali 25 Polaków spośród wziętych zakładników.

W ostatnich miesiącach zostali zastrzeleni z wyroków: szofer Polak Adamski, służący w gestapo, i Stefania Kochowa, będąca jawnie na usługach gestapo. Nastąpiły znowu represje doraźne: obwieszczenie o wzięciu 30 zakładniczek za Kochową i rozstrzelanie 85 osób „jako wyraziciele państwowości polskiej”, jak głosiło inne obwieszczenie [...].

Epizodem wreszcie, który spowodował bezpośredni najazd ekspedycji karnej z Królewca, był napad dokonany pod Wołkowyskiem na auto, w którym jechał z Białegostoku prezes partii hitlerowskiej w tym mieście Reichsdeutsch aptekarz; udało mu się zbiec w czasie napadu i on to właśnie pojechał ze sprawozdaniem do Królewca. Stamtąd 10 VII 1943 przybyła do Białegostoku „grupa Millera”, która wykonała szereg krwawych masowych egzekucji w różnych miejscowościach województwa białostockiego, głównie jednak wzdłuż szlaków komunikacyjnych — jak opinia mówi, „na drodze bliskiego odwrotu ze Wschodu”.

Jako wykonawcy użyci byli: batalion pomocniczy białoruski, oddziały litewskie w mundurach niemieckich, żandarmeria i policja niemiecka oraz gestapo.

Wieś pod Wołkowyskiem, gdzie odbył się napad na auto prezesa partii hitlerowskiej, spalono. Całą ludność, w ilości 384 osób, spędzono przed wieś; mężczyznom kazano wykopać dół, do którego strącono kobiety i dzieci, rzucając w nie granaty ręczne, następnie zaś rozstrzelano wszystkich mężczyzn.

Z kolei mordy ogarnęły szereg dalszych miejscowości. W Sokółce rozstrzelano 40 osób, w tym dr. Pietrzaka.

W Grodnie w nocy na 12 VII wzięto 100 osób i spędzono wiele ludzi z okolic pobliskich. Tejże nocy rozstrzelano 50 osób, a następnie dodatkowo 80, przeważnie spośród inteligencji polskiej. Wśród rozstrzelanych w więzieniu grodzieńskim znajdują się:

1. Dziekan z Lipska
2. Proboszcz z Nowego Dworu
3. Proboszcz z okolic Lipska oraz z Grodna
4. Dr Łozowski z rodziną (3 osoby)
5. Dr Waszczuk z rodziną (4 osoby)
6. Dr-wie Panczerzyńscy (5 osób)
7. Naucz. Wiewiórkowski z rodziną — 9 osób, w tym dziecko 2-mies.
8. „ King z rodziną — 4 osoby (kier. szk. powsz.)
9. „ Wiśniewski z rodziną — 6 osób (kier. szk. powsz.)
10. „ Krajewski z rodziną — 5 osób (insp. szkolny)
11. „ Białas z rodziną — 3 osoby
12. „ Field z rodziną — 5 osób (kier. szk. powsz.)
13. „ Niewiecka z rodziną — 5 osób
14. Sędzia Buchali z rodziną — 5 osób
15. Rejent Chojnowski z rodziną — 7 osób (z wnukami)
16. Insp. Pracy Janowicz
17. Zast. Nacz. Poczty Witkiewicz z rodziną — 3 osoby
18. Ks. Gwardian od Franciszkanów
19. Ks. Kazimierz Wikary od Fary
20. Ks. Kapelan Nazaretanek
21. 3—4 osoby ze służby kościelnej
22. 3 podoficerów — nazwiska nie ustalone
23. Z Indury — apl. sądowy Tołoczko
24. Z Kuźnicy — aptekarz
25. Z Łaszy — pop prawosławny z rodziną
26. Z w. Ejsmontów — b. naucz., obecnie sekr. gm. Przanowski z rodziną i wielu innych.

Ten ostatni do ostatniej chwili mocno się trzymał i przed śmiercią krzyknął „nie ma takiej broni, która by nas wzięła”.

Taktyka postępowania władz niemieckich, jak opisana poprzednio.

Zabierano całymi rodzinami, z niemowlętami, ze służbą domową. Powodów nie podawano. Nic zabierać ze sobą nie było wolno. Po rozstrzelaniu, zabierano z mieszkań ofiar cały dobytek i wywożono. Wśród rozstrzelanych kobiet były ciężarne.

W Wołkowysku przed wykonaniem egzekucji odbyło się zebranie przygotowawcze gestapowców z udziałem miejscowego burmistrza Hintsa; ten właśnie udzielał informacji dla sporządzenia listy ofiar. W ciągu nocy wyprowadzono z mieszkań około 30 rodzin polskich, rozstrzelano wszystkich, od starców do niemowląt, i zakopano niezwłocznie: tak na przykład w rodzinie byłego starosty białostockiego zamordowano jego 80-letnią matkę i 3-letnie dziecko. Nad ranem mieszkania ofiar ograbiono, wywożąc cenniejsze rzeczy samochodami do urzędu burmistrza.

W Białymstoku masakra odbyła się 13-go. Zamordowano ponad 300 osób, 17-go zaś wywieziono jeszcze 500 osób z więzienia w niewiadomym kierunku. W czasie egzekucji [...] zaintonowano „Pod Twoją Obronę”. Egzekucji dokonano granatami ręcznymi w dole uprzednio wykopanym. Kilkoro dzieci zdołało wymknąć się z dołu; gestapowcy użyli psy, które te dzieci rozszarpały. Wśród ofiar w Białymstoku byli byli Urzędnik Urz. Woj. Kartisnini z rodziną, w okolicy zaś miasta zginął

Dr Szemiota z rodziną w Łapach oraz ponad 20 inteligentów z pobliskich miejscowości.

W powiecie najbardziej ucierpiała gmina Juchnowiec, gdzie rozstrzelano wszystkich nauczycieli szkół powszechnych i znaczną ilość młodzieży.

Masakra dosięgła również Bielska Podlaskiego, jakkolwiek w tej okolicy nie było żadnych aktów terroru w stosunku do Niemców. Wśród 60 osób rozstrzelanych w Bielsku Podlaskim zginął były senator Erdman, ksiądz Borowski, ksiądz Olszewski, 54 inne osoby spośród inteligencji oraz 3 rzemieślników, 2 szewców i 1 fryzjer.

W nocy z 14 na 15 grupa Millera wyjechała podobno do Łomży [...].

Oprócz akcji Millera represje niemieckie dotknęły jeszcze wieś Pusewicz pod Skidlem. Wyszadono tam pociąg, za co wieś została spalona, a ludność wymordowana. Łagodnie potraktowano wieś Szkleńsk koło Jezior — mężczyzn wywieziono na roboty, kobiety i dzieci do obozu.

Aneks 2

Akta Delegatury RP na Kraj, sygn. 202/III/120, Dep. II P, S.W., Ziemie Wschodnie, 1943.

Wykaz osób zamordowanych w okręgu białostockim

W dniu 15 lipca rano Gestapo i żandarmeria przeprowadziły łapankę rodzin inteligentkich w m. Łomży. Aresztowano 18 rodzin, łącznie mężczyzn, kobiet i dzieci — 57 osób.

Aresztowanych, po obdarciu z wartościowych rzeczy na dziedzińcu więzienia, wywieziono natychmiast pod silną eskortą do lasu, za wsią Jeziorko, gdzie w barbarzyński sposób wszystkich wymordowano.

Metody dokonanej zbrodni pod względem okrucieństwa — okropne. Psy rozszarpały uciekające dzieci, rozbastwione żołdactwo Gestapo i żandarmerii zabijało łopatami. Wykonanie tak potworne załamało nawet wykonawców. Jeden z gestapowców oraz szofer ich dostali na miejscu zbrodni pomieszania zmysłów.

Nazwiska wymordowanych rodzin

1. Komarnicki (adwokat)	— 6 osób
2. Lubowicki (profesor)	— 3 „
3. Figirski (urzędnik)	— 5 „
4. Tyszko (nauczyciel)	— 4 „
5. Hryniewiecki (nauczyciel emeryt.)	— 2 „
6. Chrzanowski (wójt)	— 2 „
7. Chojsk (nauczyciel)	— 3 „
8. Godlewski (urzędnik emeryt.)	— 2 „
9. Kordaszewski (adwokat)	— 2 „
10. Barański (urzędnik emeryt.)	— 1 „
11. Baranowa (żona podoficera)	— 3 „
12. Smurzyński (kupiec)	— 2 „
13. Siwik (urzędnik)	— 2 „
14. Satkowski (urzędnik)	— 4 „
15. Borawski (organista)	— 4 „
16. Szulc (ksiądz)	— 1 „
17. Próchnicki (urzędnik emeryt.)	— 10 „
18. Gołębiowska (z więzienia)	— 1 „

Wykaz osób rozstrzelanych w Łomży w dn. 29/30 VI 1943 (las za wsią Jezioroko)

1. Niedzielski Jan	32. Hykach Hieronim
2. Różański Władysław	33. Czołomiej Antoni
3. Zakrzewski Stanisław	34. Pieczyński Bolesław
4. Pacuszka Stanisław	35. Ritel Józef
5. Zubert Piotr	36. Kaczorowski Piotr
6. Pletczyk Waclaw	37. Wiszniewska Ewa
7. Reichensbach Antoni	38. Wiszniewska Helena
8. Wiszniewski Józef	39. Studzińska Zofia
9. Wiszniewski Franciszek	40. Arkuszewska Maria
10. Wiszniewski Stanisław	41. Modzelewska Stanisława
11. Wiszniewski Mieczysław	42. Ignatowicz Zofia
12. Piszyńska Zofia	43. Zaremba Jan
13. Zalewski Aleksander	44. Sutkowski Józef
14. Dmochowski Władysław	45. Michalik Marcin
15. Walczak Stanisław	46. Golański Jan
16. Staniaszek Józef	47. Kozłowski Tomasz
17. Plechsiński Kazimierz	48. Uściński Józef
18. Guniężny Jan	49. Golarski Antoni
19. Zakrzewski Władysław	50. Trąbka Stefan
20. Wojlukowski Antoni	51. Trąbka Ludwik
21. Stes Józef	52. Grosman Adolf
22. Stokowski Teodor	53. Nowiński Edward
23. Elicki Józef	54. Ignatowicz Józef
24. Plackowski Stefan	55. Bagiński Józef
25. Stękowski Jan	56. Stokowski Aleksander
26. Godlewski Władysław	57. Trochimiak Józef
27. Godlewski Stanisław	58. Bielski Jerzy (z Warszawy)
28. Budziszewski Czesław	59. Krawczyk Władysław
29. Tomczuk Stanisław	60. Mroczkowski Edward
30. Mystkowska Marcela	61. Kajdan Wincenty
31. Zakrzewski Kazimierz	62. Czarnocki Stanisław

Lista osób rozstrzelanych w Białymstoku

I. Dnia 30 VII 1943

1. Daczek Waclaw	15. Choroszewski Teofil
2. Daczek Irena	16. Choroszewska Maria — 1 dziecko
3. Daczek Anna	17. Górski Zbigniew
4. Glaps Stefan	18. Weclaw Lucjan
5. Glaps Luba	19. Gil Jan
6. Kosiński Dionizy	20. Gołko Czesław
7. Goliszewski Waclaw	21. Waluk Józef
8. Goliszewska Stanisława — 3 dzieci	22. Waluk Anna — 1 dziecko
9. Tyszkiewicz Aleksander	23. Bułowska Regina
10. Tyszkiewicz Irena — 1 dziecko	24. Siewierska Zofia — w ciąży 7 m.
11. Kaliszewska Jadwiga	25. Cygan Józef
12. Kaliszewska Salomea	26. Kądziński Stanisław
13. Marcjanin Michał	27. Sienkiewicz Antoni
14. Marcjanin Walentyna	28. Sienkiewicz Franciszka

Uwaga: Każde dziecko liczy się jako samodzielna osoba. 75 osób + 7 dzieci — 82 osoby.

29. Ostaszewski Paweł	53. Szymański Aleksander
30. Sztachelski Jarosław	54. Leszkiewicz Franciszek
31. Sztachelska Anna	55. Leszkiewicz Maria
32. Terpiłowska Helena	56. Bojowski Józef
33. Ochołowicz Jadwiga	57. Krasieński Feliks
34. Kołowski Władysław	58. Kalinowski Aleksander
35. Paprocki Kazimierz	59. Wiewiórska Waleria
36. Hućko Tadeusz	60. Gadek Stanisław
37. Rałomski Antoni	61. Krajewski Stanisław
38. Wiewiórski Stanisław	62. Rećko Bolesław
39. Pielczykowski Jerzy	63. Rećko Helena
40. Szarejko Michał	64. Unger Mieczysław
41. Kielcz Witold	65. Poradowski Jerzy
42. Galinajtys Ludwik	66. Godlewska Irena
43. Szczucki Jan	67. Fronckowiak Leokadia
44. Wróblewski Stanisław	68. Śledziński Albin
45. Sokołowski Zygmunt	69. Kotkowski Mieczysław
46. Wrodska Zofia	70. Dąbrowski Czesław
47. Krzywos Kazimierz	71. Jańczuk Jerzy
48. Hakowski Mieczysław	72. Jańczuk Janina
49. Marcinek Edward	73. Fortuna Kazimierz
50. Wasilewski Włodzimierz	74. Kamiński Czesław
51. Suszyński Wincenty	75. Prokopczuk Wiera
52. Tyszkiewicz Konstanty	

II. Dnia 15 VII 1943

1. Rastawiński Zenon	15. Rzymska Genowefa
2. Paszkowski Czesław	16. Gałaska Franciszka
3. Szwerczewski Józef	17. Czeski Stanisław
4. Szwerczewska Genowefa	18. Czeska Alicja — 1 dziecko
5. Witkowska Natalia	19. Ratomska Karolina
6. Piekut Wincenty	20. Dzieńko Julian
7. Piekut Leokadia	21. Dzieńko [...]¹
8. Ostasiewicz Wiktor	22. Budko Antoni
9. Ripek Stanisław	23. Sulikowski Henryk
10. Rzyński Stanisław	24. Jackowski Józef
11. Winicki Aleksander	25. Szemiota Eugenia — 1 dziecko
12. Kawecki Adolf	26. Putarewicz Kazimierz
13. Refko Zofia	27. Kułaczko Aleksander
14. Dr Szemiota Henryk	

¹ Wyraz nieczytelny. W podanych wykazach mogą wystąpić zniekształcenia nazwisk, wynikające ze słabej czytelności dokumentów.

SUMMARY

THE EXTERMINATION OF THE POLISH AND JEWISH
(REICHSGAU DANZIG—WESTPREUSSEN)
POPULATIONS IN THE NORTHERN MAZOWSZE AND BIALYSTOK
REGIONS IN THE LIGHT OF THE ACTS OF THE
POLISH REPUBLIC'S NATIONAL GOVERNMENTAL DELEGATURE

The present article is an attempt to present the problem of the extermination of Poles and Jews in the regency of Ciechanów ("incorporated" into East Prussia) and the Białystok district (formally not constituting part of the East-Prussian province and incorporated with this only by the person of E. Koch, who administered the district. Documents belonging to the Polish Republic's National Governmental Delegation — the civil representative of the émigré government, constituted the basic source material.

Although originating in highly specific conditions, these documents are a valuable source of information on the occupied territories. In many cases, they constitute the only evidence of crimes committed in northern Mazowsze and the Białystok region. The acts of the Governmental Delegation contain interesting data concerning the liquidation of the intelligentsia, particularly in 1943, the executions carried out in Białystok, Grodno and Łomża, the pacification of villages (Jabłoń-Dobki, Krasowo-Częstki, Kozły, Lichacze), or the extermination of Jews and the related liquidation of the ghettos. The lists of those who were murdered by the Nazis, which are given in the individual annexes, are of very great value.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE EXTERMINATION DER POLNISCHEN UND JÜDISCHEN
BEVÖLKERUNG AUF DEN GEBIETEN NORDMASOWIENS UND
BIALYSTOK-BEZIRKS IM LICHT DER AKTEN DER DELEGATUR
DER POLNISCHEN EMIGRATIONSREGIERUNG

Der vorliegende Artikel ist ein Versuch der Darstellung der Probleme der Extermination von polnischen und jüdischen Bevölkerung auf den Gebieten des ehem. Regierungsbezirks Ciechanów (dem Ostpreußen eingegliedert) und des Białystok-Bezirks (formal kein Bestandteil der Provinz Ostpreußen, mit der er nur durch die Person seines Verwalters, E. Koch, verbunden war). Die Quellenbasis bilden Dokumente der Delegatur der polnischen Emigrationsregierung d.h. der Zivilvertretung der Emigrationsregierung.

Diese Dokumente, die unter spezifischen Umständen entstanden, stellen eine wertvolle Quelle des Wissens über die ehemaligen deutschen Verwaltungsgebiete dar. In mehreren Fällen wurden sie einziges Zeugnis für die Verbrechen auf den Gebieten Nordmasowiens und Białystok-Bezirks. Akten der Vertretung der Regierung enthalten interessante Daten, die die Liquidierung der Intelligenz (besonders in 1943), Exekutionen in Białystok, Grodno, Łomża, Pazifikationen der Dörfer (Jabłoń-Dobki, Krasowo-Częstki, Kozły, Lichacze) oder die Exterminationen der jüdischen Bevölkerung und damit verbundene Liquidierung der Ghettos betreffen. Meritorisch sehr wichtig sind die Verzeichnisse, der Ermordeten, die dem Artikel als Anhänger beigefügt sind.

СОДЕРЖАНИЕ

ФИЗИЧЕСКОЕ УНИЧТОЖЕНИЕ ПОЛЬСКОГО
И ЕВРЕЙСКОГО НАСЕЛЕНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ
СЕВЕРНОЙ МАЗОВИИ И БЕЛОСТОЦКОЙ ЗЕМЛИ
В СВЕТЕ ДОКУМЕНТОВ ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА
ПРАВИТЕЛЬСТВА РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ НА СТРАНУ

Настоящая статья является попыткой представить проблематику физического уничтожения польского и еврейского населения на территории цехановской регенции („включенной” в Восточную Пруссию) и белостоцкого округа (формально не входящего в состав восточно-прусской провинции, и соединенного с ней лишь только лицом Э. Коха, который руководил округом).

Основными источниками являются документы Представительства правительства Речи Посполитой на страну — гражданского представительства эмиграционного правительства.

Материалы Представительства правительства, хотя были созданы в специфических условиях являются ценным источником знаний об оккупированных территориях. Во многих случаях они стали единственным свидетельством совершенных преступлений на территории северной Мазовии и Белостоцкой земли. Документы Представительства правительства заключают интересные данные о ходе ликвидации интеллигенции, особенно в 1943 г., об экзекуциях, проведенных в Беломстоке, Гродне, Ломже, пачификации деревень (Яблонь-Добки, Красово-Ченстки, Козлы, Лихаче) или физическом уничтожении еврейского населения и, связанной с этим, акцией ликвидации гетт. Большую мериторическую ценность имеют списки замученных, которые в статье помещены в отдельных приложениях.